

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'
ΤΟΜΟΣ ΛΘ'

ΑΘΗΝΑ 2018

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75
e-mail: chae1884@gmail.com
www.chae.gr
ISSN 1105-5758

Το Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
(ΔΧΑΕ) εκδίδεται και ηλεκτρονικά:
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
e-ISSN 2241-2190

Το Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
είναι πιστοποιημένο στην Clarivate Analytics και
στην ERIH PLUS.

Υπεύθυνοι έκδοσης του τόμου ΛΘ' (2018)
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Φιλολογική και εκδοτική επιμέλεια
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΥΛΗΣ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΥΛΗΣ
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

Σχεδιασμός εξωφύλλου (2017)
ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Έλεγχος αγγλικών κειμένων
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΛΒΑΝΙ

Υποστήριξη ηλεκτρονικής πλατφόρμας ΔΧΑΕ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΧΡΥΣΟΒΙΤΣΑΝΟΣ

Γραμματειακή υποστήριξη
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΑΛΛΑ

Παραγωγή
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
Head office: Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
e-mail: chae1884@gmail.com
www.chae.gr
ISSN 1105-5758

The *Deltion of the Christian Archaeological Society*
(*DChAE*) is also published on line:
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
e-ISSN 2241-2190

The *Deltion of the Christian Archaeological Society*
has been indexed in Clarivate Analytics and
in ERIH PLUS.

Editors of the volume 39 (2018)
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
IOANNA BITHA
MILTIADIS POLYVIU

Editing and proofreading
SOCRATIS POULIS

Art editing
SOCRATIS POULIS
IOANNA BITHA

Cover design (2017)
SOTIRIS PAPADIMAS

Editing of English texts
NICHOLAS MELVANI

e-Publishing platform admin
GERASIMOS CHRYSOVITSANOS

Secretarial support
IOANNA BALLA

Production
GRAPHIC ARTS
ANTONIS EVAG. BOULOUKOS & COM. S.A.

Με την ευγενική υποστήριξη:
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

With the kind support of:
MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΛΘ'
2018

**DELTAION
OF THE
CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY**

SERIES 4 VOLUME 39
2018

ATHENS 2018

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΛΘ'
2018

ΑΘΗΝΑ 2018

EDITORIAL BOARD

DEMETRIOS ATHANASOULIS
ANASTASSIOS ANTONARAS
OLGA VASSI
MARIA KAZANAKI-LAPPA
SOPHIA KALOPISSI-VERTI
ANGELIKI KATSIOTI
STAVROS MAMALOUKOS
IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
MILTADIS POLYVIOU

INTERNATIONAL EDITORIAL ADVISORY BOARD

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS, Academy of Athens
ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania
RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna
NANCY PATTERSON ŠEVČENKO, Independent scholar
JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne
MARICA ŠUPUT, University of Belgrade

EDITORS OF THE VOLUME 39 (2018)

MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
IOANNA BITHA
MILTADIS POLYVIOU

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ακαδημία Αθηνών

ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania

RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna

NANCY PATTERSON ŠEVČENKO, Ανεξάρτητη ερευνήτρια

JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne

MARICA ŠUPUT, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΛΘ΄ (2018)

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Ο ΛΘ΄ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ
(1933-2016)

THE 39TH VOLUME OF THE *DELTION*
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
IS DEDICATED
IN THE MEMORY OF
CHARALAMBOS BOURAS
(1933-2016)

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας, γνωστός για την πρωτοποριακή του δράση στον τομέα της αναστήλωσης κορυφαίων μνημείων της αρχαιότητας, έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αγάπη για τον πολιτισμό του Βυζαντίου, όπως φαίνεται ήδη από τις δύο διατριβές του, για τις πόρτες και τα παράθυρα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, που εκδόθηκαν στο Παρίσι, και για τα βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, που υποστήριξε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, καθώς και από τις περισσότερες μελέτες του, μονογραφίες και άρθρα. Μελέτησε σε βάθος θέματα τόσο της κοσμικής όσο και της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, δίνοντας πάντα έμφαση στην ιστορική τεκμηρίωση. Ασχολήθηκε τόσο με κορυφαία μνημεία (Νέα Μονή Χίου, Όσιος Λουκάς) όσο και με σύνολα κατά περιοχές (Αθήνα, Αττική) και εποχές (12ος αιώνας). Μελέτησε επίσης τη βυζαντινή γλυπτική. Ιδιαίτερη ήταν η φροντίδα του για τη συστηματική έρευνα και παρουσίαση των αρχιτεκτονικών μνημείων μετά την Άλωση, όπως φαίνεται από τη σειρά που εγκαινίασε και επιμελήθηκε.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας, στη μνήμη του οποίου με πολλή συγκίνηση αφιερώνουμε τον παρόντα τόμο, χρημάτισε Γενικός Γραμματέας της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1979 έως το 2003. Με το ήθος και το επιστημονικό του κύρος και σε στενή πάντα συνεργασία με τους προέδρους Μανόλη Χατζηδάκη (†1998) και Γεώργιο Γαλάβαρη (†2003), αποτέλεσε βασικό πυλώνα της Εταιρείας στη σύγχρονη περίοδο της δράσης της.

Πρωτεργάτης και συνιδρυτής, μαζί με τον Μανόλη Χατζηδάκη, του ετήσιου Συμποσίου της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας από το 1981, στήριξε τον θεσμό για πάνω από 20 χρόνια επιστημονικά και διοικητικά θέτοντας στέρεες βάσεις για την καθιέρωσή του και την αδιάλειπτη συνέχισή του ως σήμερα. Σταθερά από το 1988 καθιερώθηκε το ειδικό θέμα που έδωσε στο Συμπόσιο άλλη διάσταση και πιο συγκεκριμένους στόχους. Ο Χαράλαμπος Μπούρας συμμετείχε σχεδόν κάθε χρόνο με ανακοίνωση στο Συμπόσιο και κυρίως συμμετείχε ενεργά και κριτικά στις συζητήσεις. Η συνεχής παρουσία του και οι παρατηρήσεις του, αυστηρές αλλά πάντα καίριες, αποτελούσαν ασφάλεια για την τήρηση του επιστημονικού επιπέδου των συνεδριών. Τον Μάιο του 2016, παρόλη τη σοβαρή ασθένειά του, παρακολούθησε τις εργασίες του 36ου Συμποσίου και προηόδησε, μάλιστα, στην απογευματινή συνεδρίαση της ημερίδας. Έφυγε από τη ζωή δύο μήνες αργότερα. Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία τίμησε τη μνήμη του αφιερώνοντάς του το επόμενο, 37ο Συμπόσιο (12-14 Μαΐου 2017), με ειδικό επιστημονικό θέμα «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή», στο οποίο συμμετείχαν μαθητές του, νεότεροι συνάδελφοί του και άλλοι Έλληνες και ξένοι επιστήμονες με έξι εισηγήσεις και 23 ανακοινώσεις.

Πρόθυμος για κάθε είδους δουλειά, επιστημονική και διοικητική, και δίνοντας προτεραιότητα στην ουσία της επιστημονικής συμβολής, ο Μπούρας στήριξε το *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* επί 20 και πλέον χρόνια προσδίδοντάς του, σε αγαστή πάντα συνεργασία με τον εκάστοτε πρόεδρο, το κύρος ενός εξειδικευμένου επιστημονικού περιοδικού. Αυστηρός κριτής στις υπό δημοσίευση μελέτες που αναλάμβανε να αξιολογήσει, έγραφε χειρόγραφα τις λεπτομερείς παρατηρήσεις του με βασικό στόχο τη διδασχία των νεότερων ερευνητών και τη βελτίωση της ελληνικής επιστημονικής παραγωγής. Επιδίωξή του ήταν η τακτική ετήσια έκδοση του *Δελτίου*, πράγμα που τηρείται ανελλιπώς από το 2000 με πολλή προσπάθεια και μόχθο από τα μέλη των εκάστοτε Διοικητικών Συμβουλίων. Αφοσιωμένος στο επιστημονικό του έργο συνέχισε να εργάζεται και να δημοσιεύει ως το τέλος. Στους τόμους του *Δελτίου* έχουν συμπεριληφθεί 26 άρθρα του, πέντε των οποίων στα αγγλικά. Το πρώτο, για την

αρχιτεκτονική της Επισκοπής Σκύρου, δημοσιεύτηκε το 1960-1961 και το τελευταίο, για το νοτιοανατολικό κτήριο της μονής Οσίου Λουκά, το 2014, μόλις δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του. Μέσα από τις σελίδες του *Δελτίου* υπηρέτησε την επιστημονική έρευνα για 55 σχεδόν χρόνια. Οι δημοσιευμένες στο *Δελτίον* μελέτες του, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων –ναοδομία, κοσμική αρχιτεκτονική, πολεοδομία, γλυπτική, ζητήματα κατασκευαστικά– και εκτείνονται από την παλαιοχριστιανική έως την υστεροβυζαντινή περίοδο, αποτελούν υπόδειγμα για τις νεότερες γενιές επιστημόνων.

Λιτός και ουσιαστικός, ο Μπούρας συνέβαλε καθοριστικά στο επιστημονικό κύρος της Εταιρείας με το υποδειγματικό ήθος, την αφοσίωση στους στόχους, την επιστημονική και διοικητική του προσφορά. Σεμνός και ανιδιοτελής επιστήμων απεχθανόταν κάθε είδος προσωπικής προβολής. Μετά την αποχώρησή του από τη θέση του γενικού γραμματέα και από το Διοικητικό Συμβούλιο δεν φείσθηκε ποτέ κόπου και χρόνου προκειμένου να σταθεί αρωγός και να συμβάλει στο επιστημονικό έργο της Εταιρείας. Μικρό αντίδωρο από την πλευρά της Εταιρείας αποτελεί η αφιέρωση του παρόντος τόμου στη μνήμη του, με ευγνωμοσύνη για όσα επί μακρόν της προσέφερε και με σεβασμό για την επιστημονική του παρακαταθήκη προς τους νεότερους.

Ο τόμος αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη περιλαμβάνει βιογραφικό σημείωμα του Χαράλαμπου Μπούρα, προσφορά στον εκλιπόντα από τον στενό του φίλο και συχνά συνοδοιπόρο του στις αρχαιολογικές επισκέψεις, τον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο. Ακολουθεί άρθρο των Ναταλία Μπούρα και Αλίκη Τσίργιαλου, που αναφέρεται στην πολύτιμη δωρεά προς το Μουσείο Μπενάκη και το επιστημονικό κοινό του φωτογραφικού και σχεδιαστικού αρχείου του Χαράλαμπου Μπούρα, που ο ίδιος δημιούργησε και κατέταξε συστηματικά και πρωτοποριακά από τα πρώτα χρόνια της επιστημονικής του σταδιοδρομίας. Στη συνέχεια παρατίθεται η εργογραφία του τιμωμένου, που ευγενώς μας παρεχώρησε ο ακαδημαϊκός Μανόλης Κορρές και επιμελήθηκε η επίτιμη έφορος αρχαιοτήτων Μαρία Καζανάκη-Λάππα, με τη συμβολή της Κορνηλίας Χατζηασλάνη-Μπούρα. Η πρώτη αυτή ενότητα κλείνει με τη μελέτη ενός από τους πρώτους και άξιους μαθητές του, του ακαδημαϊκού Μανόλη Κορρέ, στην οποία αντικατοπτρίζεται η προσωπικότητα του Χαράλαμπου Μπούρα. Παρά την αγάπη του προς τα αρχιτεκτονικά επιτεύγματα του Βυζαντίου, ο Μπούρας είχε στραμμένο πάντα με θαυμασμό το βλέμμα του στην κλασική και ελληνιστική αρχαιότητα.

Η δεύτερη ενότητα του τόμου περιλαμβάνει 27 συμβολές που αναφέρονται σε θέματα αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας, οχρωματικής, ζωγραφικής και μικροτεχνίας. Οι συμβολές της πρώτης ενότητας και πολλές από τις μελέτες της δεύτερης έχουν παρουσιαστεί στο *37ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας (Μάιος 2017)* που ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα.

Τέλος, στην τρίτη ενότητα του τόμου εγκαινιάζεται το νέο τμήμα του *Δελτίου*, οι βιβλιοπαρουσιάσεις, που ήταν ένας στόχος του Χαράλαμπου Μπούρα. Στην τελευταία Γενική Συνέλευση της Εταιρείας, που ήταν παρών, είχε εκφράσει και πάλι την επιθυμία του αυτή.

Εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου και της Εκδοτικής Επιτροπής,

Η Πρόεδρος της ΧΑΕ
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη
Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Γενική Γραμματέας της ΧΑΕ
Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου
Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS	XVII
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Χαράλαμπος Μπούρας, 17 Ιουλίου 1933 – 27 Ιουλίου 2016	1-4
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ	5-15
ΝΑΤΑΛΙΑ ΜΠΟΥΡΑ – ΑΛΙΚΗ ΤΣΙΡΓΙΑΛΟΥ, Το αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στο Μουσείο Μπενάκη: Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου	17-28
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ, Αναχρησιμοποίηση λίθων. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου	29-66
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, Έμπνευση και δημιουργία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική	67-80
GEORGIOS VELENIS, Inspiration and creation in Byzantine architecture	81-82
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Από τον σχεδιασμό στην κατασκευή: Ζητήματα εφαρμογής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική	83-96
STAVROS MAMALOUKOS, From design to construction: Aspects of implementation in Byzantine architecture	96-98
ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Οι πηγές του μαρμάρου στην Αθήνα κατά την ύστερη αρχαιότητα	99-109
YIANNIS THEOCHARIS, The marble sources in Athens during Late Antiquity	110
ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ, Architectural planning and building practices at the Basilica of the Theater in Messene	111-122
ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ, Στοιχεία αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και οικοδομικές πρακτικές στη βασιλική του Θεάτρου της Μεσσήνης	123-124
ALESSANDRA RICCI, A resilient landscape: The land walls of Constantinople and their surroundings	125-137
ALESSANDRA RICCI, Ένα ανθεκτικό τοπίο: Τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και τα περίχωρά τους	137-138

OLGA ETINHOFF, Once more on the Blachernae tradition in Old Russia	139-151
OLGA ETINHOFF, Σχετικά με την παράδοση των Βλαχερνών στη Ρωσία	151-152
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ, Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Σώτειρα του Κοττάκη) στην Αθήνα. Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις	153-165
ELEFThERIA VOLTyrAKI, The church of the Transfiguration of Christ ('Soteira tou Kottaki') in Athens. Recent observations and conclusions	165-166
KLIMIS ASLANIDIS, Early Christian architecture as a source of inspiration for eleventh century churches on the Aegean islands	167-177
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, Η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική ως πηγή έμπνευσης για ναούς του 11ου αιώνα στα νησιά του Αιγαίου	177-178
CHRISTINA PINATSI, Some remarks on the sculpted decoration and the templon of the katholikon of Hagia Moni in Areia, Nauplion	179-192
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΝΑΤΣΗ, Παρατηρήσεις στον γλυπτό διάκοσμο και το τέμπλο του καθολικού της Αγίας Μονής Αρειάς Ναυπλίου	193-194
IOANNA STOUFFI-POULIMENOU, Regarding the dating of the church of the Panagia Gorgoepkekos in Athens	195-205
ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σχετικά με τη χρονολόγηση της Παναγίας Γοργοεπηκόου στην Αθήνα	205-206
MICHALIS KAPPAS, Νεότερα για τον ναό του Άι Στρατήγου (Ταξιάρχη) παρά την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης	207-223
MICHALIS KAPPAS, New evidence about the Ai-Stratigos church (Taxiarchis) near the village of Kastania in the Messenian Mani	223-224
MARICA ŠUPUT, The katholikon churches of the monasteries of Hopono and Papraća and their place in Post-Byzantine architecture	225-235
MARICA ŠUPUT, Τα καθολικά των μονών Hopono και Papraća και η θέση τους στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική	235-236
ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο	237-248
SOTIRIS VOYADJIS, Domes with sixteen-faceted drums	249-250
ANNA MISAHLIDOU, Ο πύργος στο Πιτύος της Χίου	251-267
ANNA MISSAILDIS, The Tower of Pityos in Chios	267-268
ΜΙΛΤΟΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ, Η τυπολογία των συνεπτυγμένων αθωνικών ναών στο Πήλιο κατά την όψιμη τουρκοκρατία (1700-1881)	269-279
MILTADIS POLYVIU, The typology of condensed Athonite churches of Pelion during the Late Ottoman domination (1700-1881)	280

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: μια επανεξέταση των αφιερωματικών επιγραφών στα ψηφιδωτά του τριβήλου	281-295
KONSTANTINOS TH. RAPTIS, Acheiropoietos Basilica, Thessaloniki: Re-examining the dedicatory inscriptions of the mosaics that adorn the tribelon intradoses	295-296
ANNA ΖΑΚΗΑΡΟΒΑ, Images of Saints in the wall paintings of Saint Sophia in Kiev	297-308
ANNA ΖΑΚΗΑΡΟΒΑ, Απεικονίσεις αγίων στις τοιχογραφίες της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο	309-310
ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ, Ο παλαιολόγιος ναός της Παναγίας Αγρελωπούσαινας στη Χίο: η μνημειακή ζωγραφική	311-327
OLGA VASSI, The Palaiologan church of Panagia Agrelopoussena on Chios: its monumental painting	327-328
ΘΕΟΔΩΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Εντοπισμοί, διορθώσεις και νέες αναγνώσεις (κτητορικών) επιγραφών σε ναούς, που εικονογραφεί το εργαστήριο του κρητικού ζωγράφου Ιω(άννου) Παγωμένου (πρώτο μισό του 14ου αιώνα)	329-344
THEODORA IOANNIDOU, Corrections and new readings of foundation inscriptions in churches painted by the workshop of the Cretan painter Ioannis Pagomenos (first half of the 14th century)	345-346
ΜΑΙΡΗ ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, Η λατρευτική εικόνα του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στη μονή του Σινά	347-354
MARY ASPRA-VARDAVAKI, The devotional icon of Saint Stephen the Deacon at Sinai	355-356
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Παναγία Οδηγήτρια και Τρεις Ιεράρχες. Αμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών	357-372
MYRTALI ACHEIMASTOU-POTAMIANOU, The Panagia Hodegetria and the Three Hierarchs. A two-sided icon of the Byzantine Museum of Athens	373-374
Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Αμφίγραπτη εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς	375-385
E. N. TSIGARIDAS, Double-sided icon in the Byzantine Museum of Kastoria	386
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα στη μονή Ρουσάνου Μετεώρων αποδιδόμενη στον Θεοφάνη τον Κρήτα	387-396
ALEXANDROS ANAGNOSTOPOULOS, Icon of Christ as Great High Priest in the Monastery of Rousanou at Meteora attributed to Theophanes the Cretan	397-398
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ, Η ζωγραφική του Δαβίδ του Σελενιτσιώτη στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Καστοριά (1727). Σχόλια και παρατηρήσεις	399-413
ANGELIKI STRATI, La pittura di David Selenitsiotis nella chiesa di San Giovanni Battista a Kastoria (1727). Commenti e osservazioni	413-414

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΑΥΣΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, Τρίπτυχο με την παράσταση της Παναγίας Ρόδον το Αμάραντον και αγίων	415-425
ΝΑΨΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΙΝΟΥ, Triptych with representation of the Virgin the Unwithering Rose and Saints	425-426
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΑΚΟΣ, Παρατηρήσεις σε παναγιάρια της Μονής Βατοπεδίου (14ος-16ος αιώνες)	427-437
DIMITRIS LIAKOS, Observations on the <i>Panagiaria</i> of Vatopedi (14th-16th century)	437-438
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ, Η λειψανοθήκη της κάρας του αποστόλου Ανδρέα και ο Θωμάς Παλαιολόγος	439-452
ANASTASIA KOUMOSSI, The head reliquary of the Apostle Andrew and Thomas Palaiologos	453-454
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ	455-464
ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, «Ε. Ν. Τσιγαρίδας, <i>Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)</i> , Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2016» ..	455-457
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, <i>Οι τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1414 στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου στὸ Ζαγόρι τῆς Ἡπείρου</i> , Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, Αθήνα 2017»	458-460
ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ – ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ, «Tassos Papacostas and Maria Parani (eds), <i>Discipuli dona ferentes. Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango</i> (Βυζάντιος. Studies in Byzantine History and Civilization 11), Brepols Publishers, Turnhout, Belgium 2017»	461-464

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

ABME	Ἄρχεϊον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος	IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
AA / AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον	JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
AEMΘ / AEMTh	Το Αρχαιολογικό Ἔργο στη Μακεδονία και στη Θράκη	JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
AEυβΜ	Ἄρχεϊον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν	ΚρητΧρον	Κρητικά Χρονικά
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>	ΛακΣπουδ	Λακωνικά Σπουδαί
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>	LChrI	<i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>	LRCW	<i>Late Roman Coarse Wares</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>	NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
BSGRT	<i>Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana</i>	OrChrAn	<i>Orientalia christiana analecta</i>
BSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>	ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i>
ByzF	<i>Byzantinische Forschungen</i>	ΠΑΑ	Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>	ΠΑΕ /	Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
CahArch	<i>Cahiers Archéologiques</i>	PraktArchEt	
CFHB	<i>Corpus fontium historiae byzantinae</i>	PG	<i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i>
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>	PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
CSHB	<i>Corpus scriptorum historiae byzantinae</i>	PMFIA	<i>Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens</i>
ΔΧΑΕ / DChAE	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας	ΠΙΧΑΕ	Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>	REB	<i>Revue des études byzantines</i>
EEBΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	RIA	<i>Rivista dell'Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte</i>
ΕΕΘΣΠΑ	Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν	SEG	<i>Supplementum epigraphicum graecum</i>
ΕΕΠΣΑΠΘ	Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	Συμπόσιο ΧΑΕ	Συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων
EO	<i>Echos d'Orient</i>	TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
IEE	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους	ZLU	<i>Zbornik za likovne umetnosti</i>
		ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
		ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Φωτογραφίζοντας την Άγια Τριάδα του Μέρμπακα (Φωτ.: Π. Α. Βοζοτόπουλος, 8 Ιανουαρίου 1990).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

17 Ιουλίου 1933 – 27 Ιουλίου 2016

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 παρακολουθοῦσα τακτικά τις διαλέξεις που διοργάνωνε κάθε άνοιξη στο Βυζαντινὸ Μουσείο ἢ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, πρὶν καθιερωθεῖ ἀπὸ τὸ 1980 τὸ ἐτήσιο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόσεξα στὶς διαλέξεις ἐκεῖνες ἕναν νέο ἀκροατὴ μὲ εὐγενικὰ χαρακτηριστικά, ψηλό, λιγομίλητο, πὸν παρακολουθοῦσε τὶς ὀμιλίες μὲ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον. Ὁ ἀκροατὴς ἐκεῖνος ἦταν ὁ Χαράλαμπος Μπούρας, νεοδιορισμένος ἀρχιτέκτων τῆς Ἀναστηλώσεως. Δὲν θυμᾶμαι πῶς ἀκριβῶς ἔγινε ἡ γνωριμία μας, ἴσως στὸ ἀναγνωστήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τοῦ ὁποῖου εἴμεθα τακτικοὶ θαμῶνες. Πολὺ σύντομα ἡ γνωριμία ἐξελίχθηκε σὲ στενὴ φιλία καὶ ἀλληλοεκτίμηση.

Ὁ Χαράλαμπος Μπούρας εἶχε γεννηθεῖ στὶς 17 Ἰουλίου 1933 στὴν Πρέβεζα, ὅπου ὁ πατέρας του Θεόδωρος, καταγόμενος ἀπὸ τὸ Νησί (Μεσσήνη), ἦταν διευθυντὴς τοῦ Παραρτήματος τοῦ Γενικοῦ Χημείου τοῦ Κράτους. Ἡ μητέρα του Φραγκίσκη κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἄνδρο. Ἦταν ὁ δεύτερος ἀπὸ τρία παιδιά· τὰ ἄλλα ἦταν κορίτσια. Δύο χρόνια ἀργότερα ὁ πατέρας του μετετέθη στὴν Χίο, ὅπου ὁ Μπάμπης μεγάλωσε καὶ ἔβγαλε τὸ Δημοτικὸ καὶ τὸ Γυμνάσιο. Τὸ 1952-1957 ἐσπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ στὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο. Εὐτύχησε νὰ ἔχει ἐκεῖ καθηγητὲς, μεταξὺ ἄλλων, τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, τὸν Παναγιώτη Μιχαήλ, τὸν Δημήτρη Πικιώνη, τὸν Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίκα, τὸν Δημήτριο Εὐαγγελίδη καὶ τὸν Ἀντώνιο Σῶχο. Ἀφοῦ ὑπηρετήσε τὴν στρατιωτικὴ του θητεία ὡς ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς στὸ Μηχανικὸ τὸ 1957-1959, προσελήφθη τὸν Μάρτιο τοῦ 1960 στὴν μοναδικὴ τότε μόνιμη θέση ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀναστηλώσεως, στὴν ὁποία εἶχε ἤδη ἐργασθεῖ ὡς σπουδαστὴς καὶ ὡς ἔκτακτος ἀρχιτέκτων. Ὑπὸ τὴν ιδιότητα αὐτὴ συνέταξε μελέτες στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως πλήθους μνημείων, ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν, καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὀργάνωσε καὶ ἐπέβλεψε τὶς σχετικὲς ἐργασίες. Μετέσχε καὶ σὲ πολλὰς ἀνασκαφές, σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν ἡ ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Βραυρώνα.

Τὸ 1962-1964 ὁ Μπούρας μετέβη μὲ ὑποτροφία τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως εἰς Ἑσπερίαν, κατὰ τὴν καθιερωμένη ἔκφραση, ὅπου παρηκολούθησε μαθήματα καὶ σεμινάρια τῶν André Grabar, Pierre Demargne καὶ Anatole Frolov στὴν École Pratique des Hautes Études, τὸ Collège de France καὶ τὸ Institut d'Art et d'Archéologie στὸ Παρίσι, καὶ ἐπραγματοποίησε πολλὰ ἐνημερωτικὰ ταξίδια στὴν Γαλλία καὶ ἄλλες χώρες. Ἐξεπόνησε ἐκεῖ διδακτορικὴ διατριβὴ 3ου κύκλου γιὰ τὶς θύρες καὶ τὰ παράθυρα στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, πὸν παρέμεινε δυστυχῶς ἀνέκδοτη.

Λίγο μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Ἑλλάδα ὁ διευθυντὴς Ἀναστηλώσεως Εὐστάθιος Στίκας ἐτέθη σὲ διαθεσιμότητα καὶ τὴν διεύθυνση τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς ἐπωμίσθηκε γιὰ μερικὸς μῆνες ὁ Μπάμπης. Εἶχα μόλις διορισθεῖ ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία κατὰ τὴν πολὺμηνη ἄσκησή μου νὰ ἐκτιμῶ τὴν ἐργατικὴ καὶ τὴν ἀντοχὴ τοῦ Μπάμπη. Μετὰ τὸ καθημερινὸ του ὥραριο παρέδιδε τὸ ἀπομεσήμερο στοὺς νέους ἐπιμελητὲς μαθήματα ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλοὶ ὠφελήθηκαν τὰ μέγιστα, ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως ἐγώ, τὸ ἔριχναν στὴν πλάκα.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1965 ὁ Μπάμπης ὑπέβαλε ὑποψηφιότητα σὲ ἔδρα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς πὸν εἶχε προκηρυχθεῖ στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἄρθρα του εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ συγγράψει καὶ μονογραφία γιὰ τὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ὁποία ὑποστηρίχθηκε στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης ὡς

διδασκαρική διατριβή, έγκρίθηκε με τόν βαθμό άριστα στις 9 Νοεμβρίου 1965 και τυπώθηκε από τόν Ταμείον Αρχαιολογικών Πόρων λίγο πριν από τήν έκλογή. Πριν καλά καλά κυκλοφορήσει, δημοσιεύθηκε όχι ιδιαίτερα εύμενης βιβλιοκρισία με προφανή σκοπό νά έπηρεάσει δυσμενώς τούς εκλέκτορες. Συντάκτης ήταν παλαιός βυζαντινολόγος, ύποψήφιος σέ έδρα του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου ή έκλογή μπορούσε νά έπηρεασθεί από τόν Όρλάνδο. Ό Μπάμπης είχε φυσικά δυσφορήσει, εύτυχώς όμως όλα πήγαν όμαλά και στις 27 Απριλίου 1966 εξέλέγη καθηγητής επί τριετεί θητεία, ενώ τρία χρόνια αργότερα ή έδρα μετετράπη σέ τακτική.

Στήν Θεσσαλονίκη ό Μπάμπης στρώθηκε στήν δουλειά με τήν συνήθη του μεθοδικότητα και εργατικότητα. Θυμάμαι ότι περαστικός από τήν Θεσσαλονίκη ένα χρόνο αργότερα, καθ' όδον προς τόν Άγιον Όρος, πρόσεξα ότι τόν μόνο φωτισμένο παράθυρο άργά τήν νύχτα στο έπταώροφο κτήριο τής Πολυτεχνικής Σχολής ήταν του γραφείου του. Ήδη τόν 1968 εξέδωσε σέ δύο τόμους τες παραδόσεις του περι Ιστορίας τής Αρχιτεκτονικής. Δίδαξε επί πλέον θέματα αναστηλώσεων και αποκαταστάσεων μνημειακών συνόλων καθώς και αρχαιολογικής νομοθεσίας. Κατ' άνάθεσιν έδίδαξε αρχιτεκτονικό σχέδιο και ζωγραφική. Με συνεργάτες τήν Μαρία Καμπούρη, τήν Λασκαρίνα Φιλιππίδου και τόν Γιώργο Βελή έδημιούργησε σύγχρονο σπουδαστήριο με αρχείο μνημείων και φωτοθήκη. Παράλληλα, συνέχιζε τήν συγγραφική του δραστηριότητα. Τόν 1967 έκυκλοφόρησε τόν βιβλίον του για τήν αρχιτεκτονική τής στοάς τής Βραυρώνος, πόν άφησε έποχή.

Κατά τόν διάστημα τής θητείας του Μπάμπη στο Άριστοτέλειο, είχα τοποθετηθεί στήν νεοσύστατη Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, βλεπόμεστε όμως σχετικά συχνά και οργανώσαμε και περιοδείες σέ μνημεία. Από ταξίδι στήν Αίτωλοακαρνανία και τήν Δυτική Πελοπόννησο τόν 1968 προέκυψαν άρθρα του Μπάμπη για τόν Άγιο Στέφανο Ριβίου στήν Ακαρνανία, τήν Παλιοπαναγιά τής Μανωλάδος και τήν βασιλική τής Ζούρτσας. Του είχα παραχωρήσει τήν προτεραιότητα δημοσίευσεως και του μεσαιωνικού Κάστρου του Καλάμου, με τόν όποιο τελικώς δέν καταπιάσθηκε, έπειδή ήταν αναγκαία ή συνεργασία με τοπογράφο.

Τόν 1974 ό Μπούρας, πόν είχε έν τώ μεταξύ παντρευθεί τήν αρχιτέκτονα Λασκαρίνα Φιλιππίδου, εξέλέγη καθηγητής Ιστορίας τής Αρχιτεκτονικής στήν έδρα του Έθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, πόν είχε κενωθεί μετά τήν συνταξιοδότηση του Δημητρίου Κωνσταντινίδη. Έδίδαξε στο Πολυτεχνείο επί 25 συναπτά έτη, επέβλεψε τήν συγγραφή 28 διδασκαρικών διατριβών, όργάνωσε Αρχείο Τεκμηρίωσης Μνημείων με εκατοντάδες σχεδίων και δεκάδες χιλιάδων φωτογραφιών, ιδίως δικών του και τής Λασκαρίνας, καθώς και με συνεχώς ένημερωνόμενα βιβλιογραφικά δελτία, τά όποια είχε ξεκινήσει από τήν Θεσσαλονίκη, και καθιέρωσε τά μαθήματα έμβαθύνσεως, όπως τά απεκάλεσε, όπου κάθε Πέμπτη απόγευμα καταξιωμένοι αλλά και εκκολαπτόμενοι αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι και αρχαιολόγοι αναπτύσσουν ένα θέμα τής ειδικότητός των και ακολουθεί εύρεία συζήτηση. Τά μαθήματα αυτά κατόρθωσαν νά έπιβιώσουν μέσα από άμέτρητες κινητοποιήσεις και καταλήψεις, και συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Ό Μπούρας φρόντισε νά εξασφαλίσει τήν στελέχωση του κλάδου των αναστηλωτών αρχιτεκτόνων με τήν άποστολή δεκάδων προικισμένων άποφοίτων για μεταπτυχιακές σπουδές σέ άνώτατες σχολές του έξωτερικού, ιδίως στο York τής Άγγλίας, με τήν καθιέρωση μαθημάτων αποκαταστάσεως των μνημείων και διατηρήσεως των συνόλων, και τελικά με τήν ίδρυση τόν 1997 στο Πολυτεχνείο του πρώτου μεταπτυχιακού προγράμματος προστασίας μνημείων και συνόλων στήν Ελλάδα. Έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στον κάπως παραμελημένο κλάδο τής μεταβυζαντινής ναοδομίας με τήν έκδοση συναγωγών μελετών υπό τόν γενικό τίτλο *Εκκλησίες στήν Ελλάδα μετά τήν Άλωση*, όπου είχε τήν γενική έπιμέλεια και συνέτασε ό ίδιος τά εύρετήρια.

Πέραν των καθηκόντων του στο Πολυτεχνείο έδραστηριοποιείτο άνιδιοτελώς σέ πολλούς τομείς. Ήταν ή ψυχή και επί πολλά έτη πρόεδρος τής Έπιτροπής Συντηρήσεως των Μνημείων τής Άκροπόλεως και διοργάνωσε σχετικά διεθνή συνέδρια με τήν συμμετοχή κορυφαίων αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων.

Συμμετέσχε στις έπιτροπές των μνημείων του Άσκληπιείου τής Έπιδαύρου, του ναού του Έπικουρείου Άπόλλωνος Φιγαλείας, τής Άκροπόλεως τής Λίνδου, των μνημείων τής νοτίας κλιτύος τής Άκροπόλεως Άθηνών, τής Νέας Μονής Χίου και του Πρωτάτου. Διετέλεσε έπί τριακονταετίαν περίπου μέλος του Κεντρικού Άρχαιολογικού Συμβουλίου. Ήταν μέλος τής διοικούσης έπιτροπής του Μουσείου Μπενάκη, όπου συνετέλεσε στην ίδρυση των πολύ σημαντικών Άρχείων Νεοελληνικής Άρχιτεκτονικής, στην έπιτυχία των οποίων συνέδραμε ως μέλος τής έπιστημονικής έπιτροπής. Ύπηρξε ιδρυτικό μέλος τής Έλληνικής Έταιρείας και διετέλεσε έπί πολλά χρόνια, έπί προεδρίας των άεμνήστων Μανόλη Χατζηδάκη και Γιώργου Γαλάβαρη, γενικός γραμματέας τής Χριστιανικής Άρχαιολογικής Έταιρείας.

Παράλληλα, ο Μπάμπης συνέχιζε άκάματος την έρευνητική και συγγραφική του δραστηριότητα, που έκάλυπτε όλους τους κλάδους τής ιστορίας τής Άρχιτεκτονικής έχει συγγράψει, μερικές φορές με συνεργάτες, 13 αυτότελη δημοσιεύματα (μερικά μεταφράσθηκαν στην άγγλική), ένα λεξικό και 160 περίπου άρθρα σε συλλογικούς τόμους, πρακτικά συνεδρίων και έγκριτα έλληνικά και διεθνή περιοδικά. Πολλές δημοσιεύσεις του, όπως ο έξαιρετος *Όδηγός τής Χίου*, άπευθύνονται και σε εύρύτερο καλλιεργημένο κοινό. Έχει έπιμεληθεί την έκδοση 13 συλλογικών τόμων και πρακτικών συνεδρίων. Τα διδακτικά του έγχειρίδια έγνώρισαν έπανειλημμένες άνατυπώσεις. Τα περισσότερα γραπτά του αναφέρονται στην βυζαντινή άρχιτεκτονική και γλυπτική, έχει όμως δημοσιεύσει ιδιαίτερα άξιόλογες μελέτες και για την άρχαία, γοθτική, όθωμανική, μεταβυζαντινή και νεώτερη άρχιτεκτονική. Τα κείμενά του χαρακτηρίζει σωστή δομή, πληρότης, καλλιέπεια, άρίστη βιβλιογραφική τεκμηρίωση και είκονογραφούνται με έξαιρετικά σχέδια του ίδιου. Ξεχωρίζει από πολλούς έρευνητές τής βυζαντινής άρχιτεκτονικής με τo ένδιαφέρον του για τα κοσμικά κτήρια και την πολεοδομία. Ως καθηγητής συνέχισε να συντάσσει τεχνικές μελέτες, όπως τής άναστηλώσεως του μαρμάρινου τέμπλου τής Νέας Μονής Χίου.

Μερικά δημοσιεύματα έγράφησαν από κοινού με την Λασκαρίνα Μπούρα, ή οποία μετά τον γάμο της είχε κάνει σπουδές Ιστορίας τής βυζαντινής τέχνης στο Λονδίνο, είχε ειδικευθεί στην γλυπτική και εργάζετο στο Μουσείο Μπενάκη. Δυστυχώς έχασε την σύζυγό του τo 1989. Το κενό αυτό ήλθε να άναπληρώσει μετά δύο έτη μία από τις πρώτες μαθήτρίες του, ή Κορνηλία Χατζηασλάνη, με έπί πλέον σπουδές άρχαιολογίας, προϊσταμένη του Τομέα Ένημέρωσης και Έκπαίδευσης τής Ύπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Άκρόπολης, με την οποία έζησε 25 εύτυχισμένα χρόνια και απέκτησε και έναν έξαιρετικό γιό, σήμερα μηχανολόγο μηχανικό.

Θα ήθελα να έπιμείνω σε μερικές από τις πολλές άρετές του άλησιμόνητου φίλου μου. Τον χαρακτήριζε παροικιόδης εργατικότητας και μεθοδικότητας. Όταν μελετούσε την στοά του ίερού τής Άρτέμιδος Βραυρωνίας, πήγαινε στον χώρο με τo φορητό που μετέφερε υλικά μετά την πολύωρη κοπιώδη εργασία του στην Διεύθυνση Άναστηλώσεως, εργαζόταν τo άπόγευμα συνεχώς άποτυπώνοντας και κρατώντας σημειώσεις, και επέστρεφε άργα με τo ίδιο φορητό, για να άσχοληθεί τις βραδυνές ώρες με την έπεξεργασία του υλικού και την συγγραφή του κειμένου. Η μελέτη κατετέθη έτοιμη για δημοσίευση, με 107 σχέδια του συγγραφώς, σε δύο άκριβώς έτη. Στην ύποδειγματική άναστήλωση τής στοάς έτήρησε τις άρχες που τότε είχαν άρχίσει να εφαρμόζονται: περιορισμένη και διακριτική προσθήκη συμπληρώσεων χωρίς άπολάξευση των έπιφανειών των θραύσεων, δυνατότητα διακρίσεως των συμπληρώσεων, τήρηση τής άρχής τής άναστρεψιμότητας. Την άνάγκη τήρησης των άρχών αυτών καθώς και τής ίδρύσεως Γενικού Άρχείου των Μνημείων τής Έλλάδος, όπως και τής μεταπτυχιακής εκπαίδεύσεως άρχιτεκτόνων και γενικότερα τεχνικών, είχε άναπτύξει σε άνακοίνωση στο Πρώτο Πανελλήνιο Άρχαιολογικό Συνέδριο τo 1967. Σε μνημεία που έπισκεφθήκαμε μαζί και άργότερα έδημοσίευσε, όπως ή Παλιοπαναγία Μανωλάδος και ή Παναγία τής Ζούρτσας, με έντυπωσίασε τo γεγονός ότι του άρκοϋσε μία και μόνη όλιγόωρη έπίσκεψη για να κρατήσει σημειώσεις, να κάνει μετρήσεις και να βγάλει φωτογραφίες, ενώ έγω σε άνάλογες περιπτώσεις έπισκέπτομαι έπανειλημμένως ένα μνημείο πριν τo δημοσιεύσω.

Είχε έποπτεία όλων των περιόδων τής άρχιτεκτονικής και γενικότερα τής ιστορίας τής τέχνης. Στις

έβδομαδιαίες διαλέξεις της Πέμπτης κρατούσε λεπτομερείς σημειώσεις στην διάρκεια των ανακοινώσεων και κατά την συζήτηση έλάμβανε πάντα τον λόγο με εύστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις, ανεξαρτήτως του περιεχομένου.

Υποστήριζε με σθένος τις θέσεις του, αλλά δεν τον διέκρινε δογματισμός και δεχόταν υποδείξεις, έφ' όσον έπειθετο για την όρθότητά τους. Θυμάμαι ότι ένιότε, όταν έπρόκειτο να συζητηθούν στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο θέματα της Έφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Μουσείου Θεσσαλονίκης, πού διηύθυνε ή σύζυγός μου, ό Μπάμπης διαφωνούσε με την είσήγηση της Έφορείας. Η Ίουλία Βοκοτοπούλου παρίστατο τότε στην συνεδρίαση και με τὰ έπιχειρήματά της έπειθε κατά κανόνα για τὸ δίκιο της τὸν Μπάμπη, πὸν τῆς εἶχε μεγάλη εκτίμηση.

Έφέρετο με γαλατική ευγένεια πρὸς ὄλους, περιλαμβανομένων τῶν φοιτητῶν και εργατῶν, και εἶχε ιδιαίτερη αἴσθηση τοῦ χιοῦμορ. Τὸν θυμάμαι να σατιρίζει με θυμοσοφία διάφορες καταστάσεις πὸν συναντήσαμε κατά τὸ δεκαπενθήμερο ταξίδι μας στην Ἀλβανία, τὸν Μάιο τοῦ 1987, ὅπου συνειδητοποιήσαμε ὅτι ἔχει ἄρβανίτικες ρίζες –Μποῦρ σημαίνει στὰ ἄλβανικά ἄνδρας. Ήταν κάπως μονοκόμματος και ἠρνήθη, στὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ, να δώσει συνέντευξη στην ἄλβανική τηλεόραση. Ἀνάλογη ἄκαμπτη στάση ἐτήρησε 15 χρόνια ἄργότερα, ὅταν ἡ τουρκική χωροφυλακή μᾶς συνέλαβε κατά την επίσκεψή μας με ἄλλους συναδέλφους στὸ παραμεθόριο φρούριο τῆς Αἴνου. Τὰ κατά την περιπέτεια ἐκείνη, πὸν εἶχε εὐτυχῶς αἰσιον τέλος, ἔχω διηγηθεῖ στὸν *Μέντορα* (τεῦχος 112, Ἰούνιος 2015, σ. 204-205).

Λίγες, σχετικά με την ἔκταση και την σημασία τοῦ ἔργου του, εἶναι οἱ διακρίσεις πὸν ἀπενεμήθησαν στὸν Μπάμπη, ὅπως συχνὰ συμβαίνει με ἐπιστήμονες χαμηλῶν τόνων, πὸν δὲν ἐπεδιώκουν την προβολή τους. Τὸ 2002 τοῦ εἶχε ἀπονεμηθεῖ ὁ Ταξίαρχος τοῦ Φοίνικος και τὸ 2003 τὸ παράσημο τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀπὸ την Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ήταν ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Σερβικής Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν και Τεχνῶν και τοῦ Γερμανικοῦ Αρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Τὸ 1995 τοῦ ἀπενεμήθη ἀργυρὸ μετάλλιο τῆς γαλλικῆς Académie d'Architecture, τὸ 2007 ἐτιμήθη σὲ εἰδική ἐκδήλωση στὸ Μουσείο Μπενάκη, ἀπὸ τὰ πρακτικά τῆς ὁποίας ἐσταχυολόγησα πολλές χρήσιμες πληροφορίες (*Γιὰ τὸν Χαράλαμπο Μπούρα*, Ἀθήνα 2009), ἐνῶ τὸ βιβλίο του για την *Βυζαντινὴ Ἀθήνα* βραβεύθηκε τὸ 2012 ἀπὸ την Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στην ὁποία εἶχε ὑποβάλει πρὸ εἰκοσαετίας ὑποψηφιότητα χωρὶς να ἐκλεγεί. Σὲ μεταγενέστερες ἐκλογές πὸν εἶχαν σχέση με την ἀρχιτεκτονική, δὲν θέλησε να ὑποβάλει πάλι ὑποψηφιότητα. Χαμένη εἶναι ἡ Ἀκαδημία.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2016 ὁ σύλλογος *Διάζωμα*, πὸν ἀσχολείται με την ἀξιοποίηση ἀρχαίων θεάτρων, ὀργάνωσε εἰδική ἐκδήλωση για να τιμήσει τὸν καθηγητὴ Μπούρα, κατά την ὁποία προεβλήθη και ταινία για την προσωπικότητα και την δράση του. Ήταν ἡ τελευταία φορὰ πὸν τὸν εἶδα καλά στην ὑγεία του. Ὑστερα ἀπὸ λίγο μαθεύτηκε ὅτι εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ λευχαιμία και ἄρχισε να μπαينوβγαίνει στὸ νοσοκομεῖο. Κατὰ διαστήματα αἰσθανόταν καλύτερα, προήδρευσε, μάλιστα, τὸν Μάιο σὲ συνεδρία τοῦ 36ου Συμποσίου τῆς Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης ἡ ἀσθένειά του ὅμως ἦταν ἀνίατη και ἐξέπνευσε στὶς 27 Ἰουλίου, δέκα μέρες μετὰ την 83η ἐπέτειο τῶν γενεθλίων του. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ κηδεία ἔγινε σὲ περίοδο διακοπῶν, πλῆθος κόσμος παρέστη στην νεκρώσιμη ἀκολουθία, κατά την ὁποία ἐχοροστάτησε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Ἱερώνυμος. Η παρουσίαση στὶς 19 Μαρτίου 2018 ἐνώπιον πολυπληθοῦς ἀκροατηρίου τοῦ ἐντυπωσιακοῦ διτόμου ἀφιερῶματος συναδέλφων και μαθητῶν του *Ἡρως κτίστης*, πὸν ξεκίνησε ὡς τιμητικὸς τόμος ἀλλὰ τελικὰ ἐξεδόθη ὡς ἐπιμνημόσυνο, ἔγινε ἀφορμὴ να ἀκουσθοῦν εύστοχες ἀποτιμήσεις τῆς προσωπικότητος και τοῦ ἔργου του.

Ὁ Χαράλαμπος Μπούρας δὲν εἶναι πιά μαζί μας, μᾶς ἄφησε ὅμως πολύτιμη παρακαταθήκη τὰ ἀναστηλωτικά ἔργα πὸν ἐμελέτησε και ἐξετέλεσε, τὰ ὑποδειγματικά κείμενά του και ἓνα φωτεινὸ παράδειγμα σοφίας, εργατικότητος και ἠθους, πὸν θὰ θυμούνται πάντα ὄλοι ὅσοι εἶχαν την τύχη να τὸν γνωρίσουν.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

ΒΙΒΛΙΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ

1. *Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις*, Αθήνα 1965.
2. *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*. Πρώτος Τόμος, Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 1999 (έκδοση παλαιότερων πανεπιστημιακών μαθημάτων, 1966 κ.ε.).
3. *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*. Δεύτερος Τόμος. *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, τὸ Ἰσλάμ καὶ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2001 (έκδοση παλαιότερων πανεπιστημιακών μαθημάτων, 1966 κ.ε.).
4. *Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικά της προβλήματα*, Αθήνα 1967.
5. *Χίος. Ὅδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος*, Εθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 1974.
6. *Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου. Ἱστορία καὶ ἀρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981.
Αγγλικὴ ἔκδοση: *Nea Moni on Chios. History and Architecture*, Αθήνα 1982.
7. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα 2001.
Αγγλικὴ ἔκδοση: *Byzantine and Post-byzantine architecture in Greece*, Αθήνα 2006.
8. *Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος-12ος αἰ.* (Μουσεῖο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα), Αθήνα 2010, 2017.
Αγγλικὴ ἔκδοση: *Byzantine Athens, 10th-12th Century*, Benaki Museum and Routledge, Αθήνα – Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2017.
9. *Τρόποι ἐργασίας τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχιμαστόρων. Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*. Ακαδημία Αθηνῶν, 4 Μαρτίου 2008, Αθήνα 2010.
10. *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Αθήνα 2015.
Αγγλικὴ ἔκδοση: *The Architecture of the Monastery of Hosios Lucas*, Αθήνα 2018.

ΒΙΒΛΙΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ

11. (σε συνεργασία με τις Αθ. Καλογεροπούλου και Ρ. Ανδρεάδη), *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Αθήνα 1970.
Αγγλικὴ ἔκδοση: (in collaboration with A. Kalogeropoulou and R. Andreadi), *Churches of Attica*, Αθήνα 1970.
Γαλλικὴ ἔκδοση: (avec la collaboration d'A. Kalogeropoulou et R. Andreadi), *Églises d'Attique*, Αθήνα 2005.
12. (σε συνεργασία με τον Π. Τζώνο), *Ὅδηγος γιὰ τὴν σύνταξη ἐπιστημονικῶν μελετῶν*, Αθήνα 1975, 2006.
13. (σε συνεργασία με τον Μ. Κορρέ), *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος*, Αθήνα 1983.
14. (σε συνεργασία με τους Μ. Κορρέ και Κ. Χατζηασλάνη), *Ἐνας ἀρχαῖος ναός*, Αθήνα 2001.
Αγγλικὴ ἔκδοση: (in collaboration with M. Korres and K. Chatziaslani), *A Greek Temple*, Αθήνα 2001.
15. (σε συνεργασία με τον Κ. Ζάμπα), *Τα ἔργα τῆς Επιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη*, Αθήνα 2001.
Αγγλικὴ ἔκδοση: (in collaboration with K. Zambas), *The Works of the Committee for the Preservation of the Acropolis Monuments on the Acropolis of Athens*, Athens 2002.
16. (σε συνεργασία με τὴ Λ. Μπούρα), *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002.

* Ἡ σύνταξη τῆς εργογραφίας τοῦ Χαράλαμπος Μπούρα βασίσθηκε στὴν εργογραφία που δημοσιεύθηκε στὸν τόμο *Ἡρῶς κτίστης, Μνήμη Χαράλαμπος Μπούρα*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2018, 12-17.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ Ή ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

17. *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 9 (1975).
18. *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 1, Αθήνα 1979.
19. *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 2, Αθήνα 1982.
20. *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 3, Αθήνα 1989.
21. *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 4, Αθήνα 1993.
22. *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 5, Αθήνα 1998.
23. *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 6, Αθήνα 2002.
24. (σε συνεργασία με τον Στ. Μαμαλούκο), *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, 7, Θεσσαλονίκη 2013.
25. *Επώνυμα άρχοντικά τών χρόνων τής τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1986.
26. (σε συνεργασία με τους Κ. Στάικο, Έ. Τουλούπα και Μ. Σακελλαρίου), *Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000.
Αγγλική έκδοση: (in collaboration with K. Staikos, E. Touloupa and M. Sakellariou), *Athens from the Classical Period to the Present Day (5th century B.C. – A.D. 2000)*, Αθήνα 2001.
27. (σε συνεργασία με τον Π. Τουρνικιώτη), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000*, Αθήνα 2010.
28. (σε συνεργασία με τη Φ. Μαλλούχου-Tufano), Α. Παπανικολάου, *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987). Η απόδοση του έργου*, Αθήνα 2012.
29. (σε συνεργασία με τους Μ. Ιοαννίδου και Ι. Jenkins), *Acropolis Restored* (British Museum Research Publications 187), Λονδίνο 2012, 2015.
30. (σε συνεργασία με τον Δ. Φιλίππιδη), *Αρχιτεκτονική* (αρχιτεκτονικό λεξικό, 8.000 λήμματα, ~410.000 λέξεις, πλέον των 1.500 εικ.), Αθήνα 2013.
31. (σε συνεργασία με τη Β. Ελευθερίου), *6η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων Ακρόπολεως (Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013), Πρακτικά / 6th International Meeting for the Restoration of the Acropolis Monuments (Athens, 4-5 October 2013), Acts*, Αθήνα 2015.
32. (σε συνεργασία με τη Β. Ελευθερίου), *Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη. Α. Επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης 2000-2012: Τα ολοκληρωμένα προγράμματα*, τρεις τόμοι και δύο CD ROM, Αθήνα 2018.

ΑΡΘΡΑ

33. «Μία βυζαντινή βασιλική ἐν Χίῳ», *Νέον Ἀθήναιον* Γ' (1958-1960), 129-144, πίν. I-IV.
34. (σε συνεργασία με τον Α. Λαμπάκη), «Τὰ μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου», Π. Μιχαλῆς (επιμ.), *Τὸ ἑλληνικὸ λαϊκὸ σπῆτι*, Εθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, Αθήνα 1960, 5-40.
35. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου», *ΔΧΑΕ* Β' (1960-1961), 57-76, πίν. 27-34.
36. «Ρεζίτσα», *Πελοποννησιακὰ* Ε' (1962), 284-293, πίν. Ε-Ζ.
37. «Δύο μικροὶ ναοί, ὀκταγωνικοῦ τύπου, ἀνέκδοτοι», *ΔΧΑΕ* Γ' (1962-1963), 127-173, πίν. 41-45.
38. «Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ ἓνα κατεστραμμένο ναὸ τῆς Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ* Δ' (1964-1965), 227-244, πίν. 43-45.
39. «Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Β', Αθήνα 1966, 270-285, εικ. 1-9, πίν. L.
40. «Συλλογὴ βιβλιογραφίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Χίου», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 11 (1966), 117-129.
41. «Ἀλληγορικὴ παράσταση τοῦ Βίου – Καιροῦ σὲ μιὰ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία στὴ Χίῳ», *ΑΔ* 21 (1966), Μέρος Α' – Μελέται, Αθήνα 1967, 26-35, σχέδ. 1, πίν. 14-19.
42. «Τρεῖς προτάσεις διὰ τὴν προστασίαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος», *Τεχνικὰ Χρονικά* (Μάιος-Ιούνιος 1967), 37-42.

43. «Ἡ στοὰ τῶν Ἄρκτων στὴ Βραυρώνα καὶ ἡ ἀναστήλωσίς της» / «The Restoration of the Stoa of Arktoi at Vravrona», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 2 (1968), 122-124.
44. «Ἅγιος Στέφανος Ριβίου Ἀκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ Γ* (1968), 41-57, πίν. I-IV.
45. «Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴ Μανωλάδα», *ΕΕΠΣΑΠΘ Δ* (1969), 233-266, πίν. 1-8.
46. «Βυζαντινὲς “ἀναγεννήσεις” καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος», *ΔΧΑΕ Ε* (1969), 247-274.
47. «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (1453-1821)» / «Church Architecture in Greece after the Fall of Constantinople (1453-1821)», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 3 (1969), 164-172.
48. «Βενετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα» / «Venetian Architecture in Greece», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 4 (1970), 78-83.
49. «Ξυστά-Sgraffitti στὴν ἀνώνυμη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου», *ΕΕΠΣΑΠΘ Ε* (1970-1971), 3-16, πίν. I-IV.
50. «Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse», *CahArch* 21 (1971), 137-149.
51. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἀθήνα στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ» / «Hadrianic architecture in Athens», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 5 (1971), 160-164.
52. (σε συνεργασία με τὴ Λ. Μπούρα), «Byzantine Churches of Greece», Map guide published by *Architectural Design* 43 (Ἰαν. 1972), 30.
53. «Die Insel Chios», *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1972, 244-251, εικ. 107-115.
54. «Griechische Inseln», *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1972, 225-231, εικ. 126-132.
55. Βιβλιοκρισία: «Alison Frantz. *The Church of the Holy Apostles*, Princeton, N.J., 1971», *CahArch* 23 (1973), 197-198.
56. «Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκά Σπαντούνη στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ* (1973), 3-63, πίν. 1-16.
57. «Κατοικίες καὶ οἰκισμοὶ στὴ βυζαντινὴ Ἑλλάδα» / «Houses and settlements in Byzantine Greece», Ο. Δουμάνης – Ρ. Ολίβερ (επιμ.), *Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα / Shelter in Greece*, Αθήνα 1974, 30-52.
58. «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων Λιγουριοῦ Ἀργολίδος», *ΔΧΑΕ Ζ* (1974), 1-30, πίν. 1-6.
59. «Τουρισμὸς καὶ μνημειακὸς πλοῦτος» / «Tourism and Monuments», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 8 (1974), 46-48.
60. «The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos», *JÖB* 24 (1975), 229-250, πίν. 1-4.
61. «Παναγία ἡ Κουρνά. Μία ἐκκλησία τῶν Δομινικανῶν στὴ Χίο», *Χιακὰ Χρονικὰ Ζ* (1975), 28-38, εικ. 1-6.
62. «Τυπολογικὲς παρατηρήσεις στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῶν Μαγγάνων στὴν Κωνσταντινούπολη», *ΑΔ* 31 (1976), Μέρος Α' – Μελέται, Αθήνα 1980, 136-154, πίν. 34-35.
63. «Ἡ προσφορὰ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου στὴ μελέτη τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς», *Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του*, Αθήνα 1978, 579-602.
64. «Twelfth and thirteenth century variations of the single domed octagon plan», *ΔΧΑΕ Θ* (1977-1979), 21-34, πίν. 3-6.
65. «Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ ὁ πατριάρχης Καλλίνικος», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, 1, Αθήνα 1979, 159-168.
66. «Ἡ ἀναστήλωση τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου», *Χιακὰ Χρονικὰ ΙΒ* (1980), 22-31.
67. «Τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας Κρίνας καὶ ἡ χρονολόγησή της», *ΔΧΑΕ Ι* (1980-1981), 165-80, πίν. 31-34.
68. «Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ἁγίου Μηνᾶ, στὴ Χίο», *1ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1981)*, 61-62· βλ. δημοσίευση ἀριθ. 70.
69. «City and Village: Urban Design and Architecture», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/2 [JÖB 31/2 (1981)]*, Βιέννη 1981, 611-653.
70. «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίου Μηνᾶ στὴ Χίο», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, 2, Αθήνα 1982, 241-248.
71. «Ἐνα βυζαντινὸ λουτρὸ στὴν Λακεδαίμονία», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1982, Αθήνα 1984, 99-112, πίν. 19, 20.

72. «Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Γενικὴ Εἰσαγωγή», *Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Α', Αθήνα 1982, 21-32.
Αγγλικὴ ἔκδοση: «The Approach to Vernacular Architecture. A. General Introduction», *Greek Traditional Architecture*, Αθήνα 1983, 21-32.
73. «Χίος», *Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Α', Αθήνα 1982, 143-182.
Αγγλικὴ ἔκδοση: «Chios», *Greek Traditional Architecture*, Αθήνα 1983, 143-182.
74. «Χριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου», *2ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1982)*, 68-69.
75. «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ ΙΑ'* (1982-1983), 1-26, εικ. 1-15.
76. «Στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Χίου ἀπὸ τὸ Λεύκωμα τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης», *Λεύκωμα τῶν ἐρειπίων τῆς Χίου συνεπεῖα τῶν σεισμῶν τῆς 22/3 Ἀπριλίου 1881. Φωτογραφίες Ἀδελφῶν Καστάνια*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1983, 5-11.
77. «Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο (τ. Γκλάτσα) τῆς Ἡλείας», *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), 239-264, εικ. 1-19.
78. «Νέες παρατηρήσεις στὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης», *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne (Thessalonique 28 septembre – 4 octobre 1980)*, ΙΙ, Βατικανό – Θεσσαλονίκη 1984, 33-43.
79. «Ἅγιος Νικόλαος παρὰ τὴν Λάρυμνα», *5ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1985)*, 84-85· βλ. δημοσίευση αριθ. 100.
80. «Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), 39-78, εικ. 1-89.
81. «Τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Σταύρου Ἰωάννου στὰ Ἰωάννινα (1802-1822)», *Ἐπώνυμα ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1986, 57-62.
82. «Ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Κάστρο τοῦ Ἄργους», *6ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1986)*, 45-46· βλ. δημοσίευση αριθ. 84.
83. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν γενουατικῶν ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως Χίου», *Χιακὰ Χρονικὰ ΙΗ'* (1987), 3-16.
84. «L'église de la Théotokos de la citadelle d'Argos», *BCH* 111 (1987), 455-469.
85. «Στηριξίς συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονοκλίτους ναοὺς», *7ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1987)*, 50-51· βλ. δημοσίευση αριθ. 105.
86. «Νέο ἀνάγλυφο τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου», *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 277-282, εικ. 1-3.
87. «Ἀρχιτεκτονικὴ», *Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς Πάτμου*, Αθήνα 1988, 25-53.
Αγγλικὴ ἔκδοση: *Patmos. Treasures of the Monastery*, Αθήνα 1988, 25-53.
88. «Church Architecture in Greece around the year 1200», *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, 271-278.
89. «Παρατηρήσεις στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου “Περιβλέπτου” στὰ Πολιτικὰ Εὐβοίας», *ΑΕυβΜ ΚΗ'* (1988-1989), 53-62, εικ. 1-8.
90. «Ὁ Πικιώνης καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες», *Δημήτρης Πικιώνης, Ἀφιέρωμα στὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*, Αθήνα 1989, 135-146.
91. «Byzantine Architecture in the Middle of the 14th Century», *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*, Βελιγράδι 1989, 47-54.
92. «Ἀρχιτεκτονικὰ ζητήματα τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τῆς Πάτμου», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988)*, Αθήνα 1989, 137-145.
93. «Ἐπανεξέταση τοῦ λεγομένου Ἁγιολέου κοντὰ στὴν Μεθώνη», *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶ*, Γ', Αθήνα 1989, 302-322, πίν. 74-78.
94. «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου παρὰ τὴν Σφάκα Φθιώτιδος», *Ἐκκλησίες στὴν Ελλάδα μετὰ τὴν ἄλωση*, 3, Αθήνα 1989, 171-178.
95. «The Olympiotissa woodcarved doors reconsidered», *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), 27-32, εικ. 1-7.

96. «Παρατηρήσεις στο καθολικό τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Περιβλέπτου στὰ Πολιτικά Εὐβοίας», *10ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1990)*, 52-53· βλ. δημοσίευση αριθ. 89.
97. «Hellenistic Athens», *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie (Berlin 1988)*, Mainz am Rhein 1990, 267-274.
Βλ. και ελληνική μετάφραση: «Η Αθήνα κατά την ελληνιστική περίοδο», *Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών*, Αθήνα 1996, 107-117.
98. Βιβλιοκρισία: «Charis Kalligas, Byzantine Monemvasia. The Sources, Monemvasia 1990», «Ιστορικά τῆς Μονεμβασιάς», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 25 (1991), 23.
99. «Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική κατά τὸν 16ο αἰώνα», *11ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1991)*, 26-28.
100. «Ο Ἅγιος Νικόλαος παρά την Λάρουνα», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1991, 1239-1253.
101. «The Byzantine Tradition in the Church Architecture of the Balkans in the Sixteenth and the Seventeenth Centuries», J. J. Yiannias (επιμ.), *The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, Charlottesville 1991, 107-122.
Ελληνική έκδοση: «Ἡ βυζαντινὴ παράδοση στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνος», J. J. Yiannias (επιμ.), *Ἡ βυζαντινὴ παράδοση μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1994, 147-192.
102. «Φλιοῦς, Παναγία Ραχιώτισσα», *ΔΧΑΕ ΙΣΤ' (1991-1992)*, 39-46, εικ. 1-10.
103. «Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου», *Το Αἰγαίο. Επίκεντρο ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ*, Αθήνα 1992, 121-130.
Αγγλική έκδοση: «Byzantine architecture in Aegean islands», *The Aegean. The Epicenter of Greek Civilization*, Αθήνα 1997, 121-130.
104. «Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία στοὺς παραδοσιακοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Αἰγαίου», *Το Αἰγαίο. Επίκεντρο ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ*, Αθήνα 1992, 201-216.
Αγγλική έκδοση: «Architecture and urbanism in Aegean islands», *The Aegean. Epicenter of Greek Civilization*, Αθήνα 1992, 201-216.
105. «Στηρίξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονοκλίτους ναοὺς», *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, 407-416, σχέδ. 1-3, πίν. 212-216.
106. «Ottoman Baroque Decoration in Islands of the Aegean», *Το Ἑλληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, 2, Νέα Υόρκη 1993, 223-244.
107. «Ἐπανεξέταση τοῦ καθολικοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δεσβενοσάλεσι», *13ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1993)*, 36-37· βλ. δημοσίευση αριθ. 111.
108. «Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαλεσίνας στὴν Λοκρίδα», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, 4, Αθήνα 1993, 129-142.
109. «Les monastères et la diffusion de l'idéal monastique», *Le grand Atlas de l'art (Encyclopaedia Universalis)*, Παρίσι 1993, 189-191.
110. «A Chance Classical Revival in Byzantine Greece», D. Mouriki – C. F. Moss – K. Kiefer (επιμ.), *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton, N.J. 1993, 585-590.
111. «Ἐπανεξέταση τοῦ καθολικοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Δεσβενοσάλεσι», *ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993-1994)*, 25-36, εικ. 1-12.
112. «Ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι καὶ ἡ χρονολόγησή της», *14ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1994)*, 30-31.
113. «Οἱ παλαιότερες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας», *15ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1995)*, 47.
114. «Φραγκοβυζαντινὰ μνημεῖα στὴν Ἑλλάδα», Α. Αλπάγκο-Νοβέλλο – Γ. Δημητροκάλλης (επιμ.), *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα 1995, 143-145.
Ιταλική έκδοση: «Monumenti franco-bizantini», *L'arte bizantina in Grecia*, Α. Alpagò Novello – G. Dimitrokalles (επιμ.), Μιλάνο 1995, 141-143.

115. «Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ νῆσο Χίος», Α. Αλπάγκο-Νοβέλλο – Γ. Δημητροκάλλης (επιμ.), *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ελλάδα*, Αθήνα 1995, 173-178.
 Ἰταλική ἐκδοση: «L'architettura bizantina nell'isola di Chios» *L'arte bizantina in Grecia*, Α. Alprago Novello – Γ. Dimitrokallis (επιμ.), Μιλάνο 1995, 141-143, 171-175.
116. «Ταφικά μνημεῖα στὴ μέση καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ», *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1996)*, 53-54.
117. «The So-called Cell of the Athenian Stylite», C. L. Striker (επιμ.), *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, Mainz 1996, 23-26, πίν. 10, 115.
118. «Θέματα ἐρεῦνης τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὕστεροβυζαντινῶν πόλεων», *17ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1997)*, 49.
119. «Il tipo architettonico di San Marco nella prospettiva degli edifici di Constantinopoli del periodo alto e medio-bizantino», R. Polacco (επιμ.), *Storia dell'arte marciara: Architettura, Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 11-14 ottobre 1994)*, Βενετία 1997, 164-175.
120. «Ἡ πόλη του Μυστρά», Sl. Čurčić – Ε. Χατζητρούφωνος (επιμ.), *Κοσμικὴ μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Βαλκάνια, 1300-1500, καὶ ἡ διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997, 76-79.
121. «Διακοσμήσεις ὀθωμανικοῦ παραρῶν στὸ Αἰγαῖο», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, 5, Αθήνα 1998, 151-166.
122. «Ἡ Μεθώνη κατὰ τὴ δευτέρη Ἐνετοκρατία (1685-1715)», Χ. Καλλιγὰ (επιμ.), *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini καὶ τὸ "Regno di Morea"*, Αθήνα 1998, 155-163.
123. «Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Κυθῆρων», εφημ. *Ἡ Καθημερινή – Ἑπτὰ Ἡμέρες*, 5 Ἰουλίου 1998, 14-15.
124. «Πολεοδομικὰ τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὕστεροβυζαντινῶν πόλεων», *ΔΧΑΕ Κ' (1998)*, 89-98.
125. «The Daphni Monastic Complex Reconsidered», I. Ševčenko – I. Hutter (επιμ.), *Αετός. Studies in Honour of Cyril Mango*, Stuttgart – Leipzig 1998, 1-14.
126. «Ἡ ἀπουσία ξένων ἐπιδράσεων σὲ ἰδρύματα σέρβων ἡγεμόνων κατὰ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο», *18ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1998)*, 46, 47.
127. «Middle Byzantine domed cruciform churches of the Greek Islands», *Zograf* 27 (1998-1999), 7-16.
128. «The Contribution of André Grabar to Architectural History», *Drevne-Russkoe Iskusstvo*, Αγία Πετρούπολη 1999, 64-68.
129. «The Scholarly Work of Doula Mouriki, Her Academic Career in Greece, and Her Role in Promoting Byzantine Studies», N. Patterson-Ševčenko – C. Moss (επιμ.), *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton, N.J. 1999, 3-12.
130. «Σταυροειδεῖς τρουλλαῖοι ἐγγεγραμμένοι ναοὶ στὰ ἐλληνικὰ νησιά», *20ό Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2000)*, 49 βλ. δημοσίευση αριθ. 127.
131. «Ὁ Δημήτρης Πικιώνης καὶ ἡ χιῶτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ», *Δημήτρῃ Πικιώνῃ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου, Ἐπιτομή*, Αθήνα 2000, 11-20.
132. «Πολεοδομικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ θέματα τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ», *Αθήναι. Από τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἕως σήμερα (5ος αἰ. π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 144-165.
 Ἀγγλικὴ ἐκδοση: «Planning and Architecture in Hellenistic Athens», *Athens, From the Classical Period to the Present Day (5th century B.C. – A.D. 2000)*, Αθήνα 2000, 144-165.
133. «Μεσοβυζαντινὴ Ἀθήνα, πολεοδομία καὶ ἀρχιτεκτονικὴ», *Αθήναι. Από τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἕως σήμερα (5ος αἰ. π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 220-245.
 Ἀγγλικὴ ἐκδοση: «Middle Byzantine Athens. Planning and Architecture», *Athens, From the Classical Period to the Present Day (5th century B.C. – A.D. 2000)*, Αθήνα 2001, 220-245.
134. «Στωικά κτήρια στους Δελφούς καὶ στὴν Ἀττικὴ», Α. Jacquemin (επιμ.), *Delphes, cent ans après la grande fouille. Essai de bilan. Actes du Colloque International organisé par l'École française d'Athènes (Athènes – Delphes, 17-20 septembre 1992) (BCH Supplément 36)*, Αθήνα 2000, 283-291.
135. «Ἡ προσφορὰ του Μανόλη Χατζηδάκη στὴν Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία», *ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001)*, 2003, σ. 45-46.

136. «Middle byzantine Athens», *Glas CCCXC de l'Académie serbe des sciences et des arts*, 11, Βελιγράδι 2001, 103-113.
137. «The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century Byzantine Architecture», A. E. Laiou – R. P. Mottahedeh (επιμ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D.C. 2001, 247-262, σχέδ. Α-Γ, εικ. 1-14.
138. «The Middle Byzantine Athenian Church of the Taxiarchs, near the Roman Agora», J. Herrin – M. Mullett – C. Otten-Froux (επιμ.), *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, Λονδίνο 2001, 69-74.
139. «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου, παρὰ τὸ Στόμιον (Τσάγεξι)», *21ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2001)*, 68-69 βλ. δημοσίευση αριθ. 143.
140. «Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση. Βιβλιογραφία», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, 6, Αθήνα 2002, 225-286.
141. «Ἡμίεργα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ μεσοβυζαντινοὺς ἑλλαδικοὺς ναοὺς», *22ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2002)*, 70-71.
142. «Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries», A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, 2, Washington, D.C. 2002, 497-528.
Ελληνική έκδοση: «Ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα», Α. Ε. Λαΐου (επιμ.), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, Β', Αθήνα 2006, 193-230.
143. «Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium», A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, 2, Washington, D.C. 2002, 539-554, εικ. 1, 2.
Ελληνική έκδοση: «Ἀρχιτέκτονες, τεχνίτες καὶ οἰκοδομικὲς δραστηριότητες», Α. Λαΐου (επιμ.), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, Β', Αθήνα 2006, 244-262, εικ. 60, 61.
144. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεξι)», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 145-162, εικ. 1-17.
145. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σωτείας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν. Διαπιστώσεις καὶ ὑποθέσεις», *23ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2003)*, 73-74 βλ. δημοσίευση αριθ. 146.
146. «Ἱστορικὴ διαδρομὴ», *Τα νησιά του Αιγαίου. Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2003, 8-33.
Αγγλική έκδοση: «Historical Review», *Aegean Islands. Architecture*, Αθήνα 2003, 8-33.
147. «The Soteira Lycodemou at Athens. Architecture», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 11-24, εικ. 1-16.
148. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου στὴν Κωνσταντινούπολη», *24ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2004)*, 69-70 βλ. δημοσίευση αριθ. 151.
149. «Originality in Byzantine Architecture», *Mélanges J.-P. Sodini (TM 15)*, Παρίσι 2005, 99-108.
150. «Unfinished Architectural Members in Middle Byzantine Greek Churches», J. Emerick – D. Deliyannis (επιμ.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz 2005, 1-9.
151. «Ἡ παγίωση τῶν λαϊκῶν τρόπων στὴν ναοδομία τοῦ 18ου αἰῶνος», *25ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2005)*, 88-89.
152. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Παναγίας τοῦ Μουχλίου στὴν Κωνσταντινούπολη», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ'* (2005), 35-50, εικ. 1-10.
153. «Ἐπανεξέταση τῆς Μεγάλης Παναγίας Ἀθηνῶν», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 25-34, εικ. 1-6.
154. «Προβλήματα τῆς ὀχυρώσεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο», *26ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2006)*, 64-65.
155. «Byzantine Athens: Urban Planning and Architecture from the 10th to the 12th Century», *Neoellenic Architecture Archives (Athens 4-8 June 2006), Conference Proceedings*, Αθήνα 2006, 1-9.
156. «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα», Π. Α. Βοκοτόπουλος (διεύθ.), *Ἡ βυζαντινὴ τέχνη μετὰ τὴν Τετάρτη Σταυροφορία*, Αθήνα 2007, 89-112.
157. «Ἡ επίσπεψη τοῦ τιμητικοῦ βάρθρου τοῦ Αττάλου Β' στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά», Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Α. Λαμπού – Ν. Κούρου – Λ. Γ. Μενδώνη (επιμ.), *Ἀμύμονα ἔργα. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Β. Λαμπρινουδάκη* (Ἀρχαιολογία 5), Αθήνα 2007, 297-304.
158. «A sketch plan of late Antiquity in Athens», *ΔΧΑΕ ΚΗ'* (2007), 31-34.
159. «Διάτρητα μαρμάρινα μεσοβυζαντινὰ γλυπτά στὴν Ἑλλάδα», Ch. Pennas – C. Vanderheyde (επιμ.), *La scul-*

- ture byzantine VII-XII siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000) (BCH Supplément 49), Αθήνα 2008, 469-475, εικ. 1-8.*
160. «Ἡ ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴ νεώτερη ἀρχιτεκτονική», *Θησαυροίσματα* 39-40 (2009-2010) [Βενετία 2011], 461-469.
161. «Μνεῖες οἰκοδόμων, μαστόρων καὶ κατασκευαστῶν στὸ μέσο καὶ τὸ ὕστερο Βυζάντιο», *ΔΧΑΕ ΛΑ΄* (2010), 11-16.
162. «Συνομιλώντας με τον Χαράλαμπο Μπούρα για την Ακρόπολη στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια», *Γνωρίζοντας την Ακρόπολη. Οι ειδικοί μιλούν για τον Ιερό Βράχο*, Αθήνα 2010, 262-277.
Αγγλική έκδοση: «A Conversation with Charalambos Bouras: The Acropolis in Byzantine and Post-byzantine Times», *Dialogues on the Acropolis. Scholars and Experts Talk on the History, Restoration and the Acropolis Museum*, Αθήνα 2010, 262-277.
163. «Υλικά και μορφές στην τέχνη και στην αρχιτεκτονική του Βυζαντίου», *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα*, Αθήνα 2011, 27-33.
164. «Μεσοβυζαντινές καὶ ὕστεροβυζαντινές πόλεις ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς πολεοδομίας καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς», Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις, 8ος-15ος αι. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 1-14.
165. «Επιπτώσεις της λειτουργίας προσκυνήματος στον τύπο των ναών της μονῆς του Οσίου Λουκά (Περίληψη)», *ΔΧΑΕ ΛΓ΄* (2012), 389.
166. «Ἰδιαιτερότητες τῶν μνημείων τῆς Χίου καὶ προκύπτοντα προβλήματα», Α. Καββαδία – Π. Δαμούλος (επιμ.), *Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου (Χίος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008)*, *Πρακτικά*, Χίος 2012, 29-32.
167. «Alaric in Athens», *ΔΧΑΕ ΛΓ΄* (2012), 1-6.
168. «Επικουρείος Απόλλων», *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Αθήνα 2012, 420-423.
169. «Byzantine Cities in Greece», J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece, National Gallery of Art, Washington, D.C., October 6, 2013 – March 2, 2014* και *The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, April 9 – August 25, 2014* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2013, 44-74.
170. «Byzantine Athens», J. Albani – E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece, National Gallery of Art, Washington, D.C., October 6, 2013 – March 2, 2014* και *The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, April 9 – August 25, 2014* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2013, 168-180.
171. «Τὸ νοτιοανατολικὸ κτήριο τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά», *33ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2013)*, 77-78· βλ. δημοσίευση αριθ. 175.
172. «Τὰ τοπικὰ καὶ τὰ χρονικὰ ὄρια τοῦ ψευδοκουφικοῦ διακόσμου», *ΔΧΑΕ ΛΔ΄* (2013), 25-32, εικ. 1-3.
173. «Ζητήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 18ου αἰῶνος», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, 7, Θεσσαλονίκη 2013, 139-153.
174. «Γενοβέζικα θυρώματα στὴ Χίο», Γ. Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσικνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη. Τιμὴ στὴ Χρῦσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, 511-527.
175. «Ἡ ἱστορία τῆς έρευνας τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα», *34ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2014)*, 86-87.
176. «Τὸ νοτιοανατολικὸ κτήριο τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά», *ΔΧΑΕ ΛΕ΄* (2014), 1-7, εικ. 1-6.
177. «Ναοὶ στὰ μεσαιωνικὰ χωριὰ τῆς Χίου», Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 173-180.
178. «Ψευδοορθομαρμαρώσεις στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά», *35ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2015)*, 86-87.
179. «Ο Μανόλης Κορρές στον Παρθενώνα», Κ. Ζάμπας – Β. Λαμπρινουδάκης – Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητὴ Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα 2016, 19-24.
180. «Τὸ Ἱερό τῆς Βραυρωῶνος καὶ τὸ τοπίο τῆς», *Τόπος – Τοπίο. Τιμητικός τόμος για τον Δημήτρη Φιλιππίδη*, Αθήνα 2018, 189-192.

181. «Die Stadtlandschaft und die Akropolis von Athen», W. Schuller – U. Gotter – E. P. Sioumpara (επιμ.), *Identitäts-Bauen. Die Athener Akropolis und die Stadt*, (υπό έκδοση) [Konstanz 2019].

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

182. «Ο ρόλος της πληροφόρησης και της εκπαίδευσης στην προστασία και την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων» / «Information and education for the protection and rehabilitation of architectural monuments», *Αρχιτεκτονικά Θέματα / Architecture in Greece* 9 (1975), 161-163.
183. «Όργάνωση αρχείων τεκμηρίωσης για την προστασία των μνημειακών συνόλων», *Ελληνική Έταιρεία, Προστασία Μνημείων και Παραδοσιακών Οικισμών, Τριήμερη Συνάντηση 5, 6, 7 Φεβρουαρίου 1975. Πρακτικά*, Αθήνα 1975, 61-69.
184. «The Acropolis, Documentation», *The Acropolis. Problems – Measurements – Studies. Measures to be taken, Communications of the Working Group at the 2nd International Symposium on the Deterioration of Building Stones*, Αθήνα 1976, 365-368 (σελίδες ανατύπου: 9-11).
185. «Particular Difficulties in the Conservation and Study of Greek Historical Monuments», *Photogrammetria* 30 (1976), 99-105.
186. «Pour sauver l'Acropole», *Courrier de l'Unesco* (octobre 1977), 4-10.
187. «Athens, The Parthenon», *Monumentum. Revue scientifique de l'ICOMOS* (1984), 109-120.
188. «The Problems of Conserving the Parthenon and the Possibilities of Improving the Value of the Monument. The Principles which will guide the Operation», *Proceedings of the 2nd International Meeting for the Restoration of the Acropolis Monuments (Athens 1983)*, Αθήνα 1985, 86-94.
189. «The Program for the Preservation of the Monuments of the Athenian Acropolis», *Actes du XIIe Congrès international d'archéologie classique*, Αθήνα 1986, 361-365.
190. «Ο Μηλιάδης και η συντήρηση των μνημείων της Ακροπόλεως», *Αρχαιογνωσία* 4 (1985-1986), 117-126.
191. «Οί Έπιτροπές Συντηρήσεως Μνημείων», *Ελληνική Έταιρεία. Η αναστήλωση των μνημείων στην Ελλάδα. Δημόσια συζήτηση 8ης Ιανουαρίου 1985, Εισηγήσεις*, Αθήνα 1986, 32-35.
192. «Αναστηλωτικά και άλλα προβλήματα στην αθηναϊκή Ακρόπολη», *Τόρμα Ν. Γουλανδρή, Διαλέξεις 1986-1989*, Αθήνα 1989, 101-110.
193. «Είσαγωγή», *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, Μ. Κορρές κ.ά., 2α, Αθήνα 1989, 5-8.
Αγγλική έκδοση: «Introduction», *Study for the Restoration of the Parthenon*, Μ. Korres et al., 2α, Αθήνα 1989, 7-11.
194. Εναρκτήρια ομιλία, *3η Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση των Μνημείων της Ακροπόλεως (Αθήνα 31 Μαρτίου – 2 Απριλίου 1989)*, *Πρακτικά*, Αθήνα 1990, 6-8.
195. «Έρευνες, μελέτες και έργα στην Ακρόπολη κατά το 1990», *Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως* (φυλλάδιο), Αθήνα 1991, 1-12.
196. «Monuments of Antiquity. The Limits of Restoration», *Actes du Congrès International sur la conservation de la pierre et autres matériaux*, Παρίσι 1993, 127-130.
197. «The International Charter of Venice and the Restoration of Classical Buildings», «Current Problems of Restoration on the Acropolis», R. Economakis (επιμ.), *Acropolis Restoration. The CCAM [Committee for the Conservation/Restoration of the Acropolis Monuments] Interventions*, Λονδίνο 1994, 88-91, 100-105, 185-186.
198. «Οί εργασίες αποκαταστάσεως στον Παρθενώνα και η μετατόπιση των αντιλήψεων για την διατήρηση των μνημείων. Θεωρητική συμβολή στις σύγχρονες εργασίες αποκαταστάσεως», Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η άκτινοβολία του στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα 1994, 310-339.
Αγγλική έκδοση: «Restoration Work on the Parthenon and Changing Attitudes towards the Conservation of Monuments. A Theoretical Contribution to Restoration Work Today», P. Tournikiotis (επιμ.), *The Parthenon and its Impact in Modern Times*, Αθήνα 1994, 310-339.

199. «Τὸ ἀναστηλωτικὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Τραυλοῦ», *Ὁ Μέντωρ* 29 (1994), 7-12.
200. Εναρκτήρια ομιλία, *4η Διεθνῆς Συνάντηση γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως (Ἀθήνα 27-29 Μαΐου 1994)*, Πρακτικά, Αθήνα 1995, 7-11.
201. «Μελέτες, ἐρευνες καὶ ἐργα στὴν Ἀκρόπολη κατὰ τὴν πενταετία 1991-1995», *Ανθέμιον* 2 (1996), 5-25.
202. «Principles Respected during the Works on the Acropolis Monuments», *Proceedings of the Osaka City University International Symposium 1996 on Preservation of cultural Heritage in Athens and Osaka (Osaka, October 6-8, 1996)*, Osaka 1998, 1-15.
203. «Γιατί κινδυνεύουν πολὺ τα μνημεῖα», *Τὰ ἀρχαῖα θέατρα σήμερα. Μνημεῖα ἢ ζωντανοὶ θεατρικοὶ χώροι;*, ἐφημ. *Ἡ Καθημερινή - Ἑπτὰ Ἡμέρες*, 25 Ἰουνίου 1999, 30-31.
204. «The Committee for the Conservation of the Acropolis Monuments (ESMA), 1975-2003» / «La Commissione per la conservazione dei monumenti dell'Acropoli 1975-2003», *Quaderni ARCo* (Ρώμη 2003), 13-18.
205. Εναρκτήρια ομιλία, *5η Διεθνῆς Συνάντηση γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως (Ἀθήνα, 4-6 Ὀκτωβρίου 2002)*, Πρακτικά, Αθήνα [2004], 49-53.
206. «Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τῆς Βραυρώνας», Γ. Κίζης (ἐπιμ.), *Ἀποκατάσταση μνημείων, ἀναβίωση ἱστορικῶν κτηρίων. Ἀττική*, Αθήνα 2004, 50-59.
207. «Συντήρηση καὶ ἐκθεση συντηρημένων ἔργων. Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα-ἀξιοθέατα», *Συντήρηση καὶ ἐκθεση συντηρημένων ἔργων, προβλήματα τεχνικά - προβλήματα αισθητικά (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, 29 Ἰανουαρίου 2003)*, Πρακτικά Ἡμερίδας, Αθήνα 2005, 29-31.
208. «Ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις στὸ Ἐρέχθειον (1978-1987)», *Χαριστήριος τόμος Δημητρίου Νιάνια*, Αθήνα 2006, 311-318.
 Αναδημοσίευση: Α. Παπανικολάου, *Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Ἐρεχθείου (1979-1987)*, Αθήνα 2012, 617-620.
209. «Ἡ ἔννοια τῆς αυθεντικότητας καὶ τῆς ακεραιότητας τῶν μνημείων» / «The Concepts of Authenticity and Integrity of Monuments», Μ. Γαρέζου – Μ. Μούλιου (ἐπιμ.), *Ὁλοκληρωμένη προστασία ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων / The Comprehensive Protection of Archaeological Sites and Monuments*, Πρακτικά Σεμιναρίου Ἀξιοποίησης καὶ Ανάδειξης τῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς, Αθήνα 2006, 67-72.
210. «The Restoration Works on the Acropolis Monuments», Chr. Hitchens (ἐπιμ.), *The Parthenon Marbles*, Λονδίνο 2008, 107-115.
211. «Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κωνσταντίνου Καραμανλῆ γιὰ τὴ διάσωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως», Κ. Σβολόπουλος κ.ά. (ἐπιμ.), *Ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα*, III, Αθήνα 2008, 328-331.
212. «Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων στὴν Ἑλλάδα. Χρονικὸ πενήντα ἐτῶν, 1950-2000», Χ. Μπούρας – Π. Τουρνικιώτης (ἐπιμ.), *Συντήρηση, ἀναστήλωση καὶ ἀποκατάσταση μνημείων στὴν Ἑλλάδα, 1950-2000*, Αθήνα 2010, 29-72.
213. «Συνομιλώντας με τὸν Χαράλαμπο Μπούρα γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἀρχές τῆς σύγχρονης ἀναστήλωσης τῆς Ἀκροπόλεως», *Γνωρίζοντας τὴν Ἀκρόπολη. Οἱ εἰδικοί μιλοῦν γιὰ τὸν Ἱερό Βράχο*, Αθήνα 2010, 368-379.
 Ἀγγλικὴ ἐκδοση: «A Conversation with Charalambos Bouras: The Theoretical Principles of the Modern Restoration of the Acropolis», *Dialogues on the Acropolis. Scholars and Experts Talk on the History, Restoration and the Acropolis Museum*, Αθήνα 2010, 368-379.
214. «Οἱ διαχρονικὲς ἀξίες τῶν μνημείων τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ συντήρησή τους», *Ὀγδοὴ διάλεξη εἰς μνήμην Ντίνου Λεβέντη*, Λευκωσία 2011.
215. «Thirty-five Years of Restoration of the Acropolis Monuments», Ch. Bouras – M. Ioannidou – I. Jenkins (ἐπιμ.), *Acropolis Restored* (British Museum Research Publications 187), Λονδίνο 2012, 2015, 1-9.
216. Εναρκτήρια ομιλία, «Τὰ νέα προγράμματα τῶν ἔργων στὴν Ἀκρόπολη», *6η Διεθνῆς Συνάντηση γιὰ τὴν Ἀποκατάσταση τῶν Μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀθήνα, 4-5 Ὀκτωβρίου 2013)*, Πρακτικά, Αθήνα 2015, 23-24, 115-128.

Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (ΥΣΜΑ) – Ενημερωτικές Ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης / The Acropolis Restoration News:

217. «1997-2000. «Η ανασυγκρότηση των έργων Ακροπόλεως», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 1 (2001), 2-3.
Αγγλική έκδοση: «1997-2000. The Reorganisation of the Acropolis Project», *The Acropolis Restoration News* 1 (2001), 2-3.
218. «Το έργο της Υπηρεσίας Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά το έτος 2001», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 2 (2002), 12-19.
Αγγλική έκδοση: «The Work of the Acropolis Restoration Service during the Year 2001», *The Acropolis Restoration News* 2 (2002), 12-19.
219. «Το έργο της Επιτροπής Συντηρήσεως των Μνημείων Ακροπόλεως κατά το 2002», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 3 (2003), 2-4.
Αγγλική έκδοση: «The Work of the Committee for Conservation of the Acropolis Monuments in 2002», *The Acropolis Restoration News* 3 (2003), 2-4.
220. «Το έργο της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως κατά το 2003», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 4 (2004), 2-6.
Αγγλική έκδοση: «The Work of the Committee for Conservation of the Acropolis Monuments in 2003», *The Acropolis Restoration News* 4 (2004), 2-6.
221. «Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη το 2004», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 5 (2005), 7-13.
Αγγλική έκδοση: «The Work of the Acropolis Restoration Service in 2004», *The Acropolis Restoration News* 5 (2005), 7-13.
222. «Τα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη το 2005», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 6 (2006), 4-10.
Αγγλική έκδοση: «Restoration Works on the Acropolis in 2005», *The Acropolis Restoration News* 6 (2006), 4-10.
223. «Θεωρητικές αρχές των επεμβάσεων στα μνημεία Ακροπόλεως», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 7 (2007), 2-5.
Αγγλική έκδοση: «Theoretical Principles of the Interventions on the Monuments of the Acropolis», *The Acropolis Restoration News* 7 (2007), 2-5.
224. «Αυστηρή ή χαλαρή τήρηση αρχών στις αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 9 (2009), 2-8.
Αγγλική έκδοση: «Strict and Less Strict Adherence to the Principles of Anastelosis of the Ancient Monuments in Greece», *The Acropolis Restoration News* 9 (2009), 2-5.
225. «Περί της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως», ΥΣΜΑ – Ενημερωτικές Ειδήσεις 16 (2016), 3.
Αγγλική έκδοση: «The Committee for the Conservation of the Acropolis Monuments», *The Acropolis Restoration News* 16 (2016), 3.

Ναταλία Μπούρα – Αλίκη Τσίργιαλου

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ: Η ΓΝΩΣΤΗ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ ΚΑΙ Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΟΥ

Αφορμή για την εισήγηση αυτή στάθηκε η απόφαση της οικογένειας του καθηγητή Χαράλαμπου Μπούρα να δωρίσει το πολύτιμο αρχείο του στο Μουσείο Μπενάκη. Πρόκειται για μια πρώτη παρουσίαση των θεματικών ενότητων τού παραδειγματικά ταξινομημένου υλικού που συγκέντρωσε από τα φοιτητικά του χρόνια, έως τις πιο πρόσφατες μελέτες του, με σκοπό τη γνωριμία με τον ταλαντούχο αρχιτέκτονα και δεινό φωτογράφο πίσω από τον γνωστό σε όλους καθηγητή - ιστορικό της Αρχιτεκτονικής και βυζαντινολόγο.

The motive for this presentation was the decision of the family of Professor Charalambos Bouras to donate his personal archive to the Benaki Museum. It is a preliminary presentation of the thematic units within the archival material, which was classified in an exemplary way; material that Professor Bouras kept from his student years until his most recent studies. This presentation will allow us to get to know better the talented architect and photographer behind the well-known professor of the history of architecture and byzantinist.

Λέξεις κλειδιά

Χαράλαμπος Μπούρας, αρχαιολογική φωτογραφία, ιστορία της Αρχιτεκτονικής, βυζαντινά μνημεία, Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής - Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικά Αρχεία - Μουσείο Μπενάκη.

Keywords

Charalambos Bouras; archaeological photography; history of architecture; Byzantine monuments; Modern Greek Architecture Archives - Benaki Museum; Photographic Archives - Benaki Museum.

Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα...

Τα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη ιδρύθηκαν το 1995 με πρωτοβουλία τριών αρχιτεκτόνων και μίας αρχαιολόγου. Ένας εκ των τριών αρχιτεκτόνων ήταν ο Χαράλαμπος Μπούρας, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Μπενάκη από το 1990.

Επιβεβαιώνοντας έμπρακτα τον ενθουσιασμό του και την υποστήριξη του προς αυτόν τον νέο θεσμό, δώρισε μέρος του προσωπικού του αρχείου το 1997, όταν τα Αρχεία είχαν βρει, προσωρινά, μόνιμη στέγη στο κτήριο του Χατζηκυριάκου-Γκίκα στην οδό Κριεζώτου.

Το τμήμα αυτό του αρχείου περιελάμβανε εργασίες από τα φοιτητικά του χρόνια αλλά και σχέδια της διπλωματικής που είχε εκπονήσει το 1957 στο μάθημα της Διακοσμητικής, με καθηγητή τον Δημήτρη Πικιώνη, και η οποία είχε ως θέμα προσχέδια και έρευνες για τη διαμόρφωση του χώρου και την ανέγερση του αναπαυτηρίου στον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη στον λόφο του Φιλοπάππου (Εικ. 1). Τα σχέδια αυτά που αφορούν στα αετώματα του ναού, είναι σχεδιασμένα με ευαισθησία, ενώ παράλληλα διαφαίνεται η γνώση και η βαθιά κατανόηση της ελληνικής αρχιτεκτονικής ιστορίας.

Εκπληξη προκαλεί ένα μικρό σχέδιο, της ίδιας περιόδου των σπουδών, που απεικονίζει τον Πύργο των

* Ν. Μπούρα, αρχιτέκτων, υπεύθυνη Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, boura@benaki.gr

** Αλ. Τσίργιαλου, ιστορικός φωτογραφίας, υπεύθυνη Φωτογραφικών Αρχείων Μουσείου Μπενάκη, tsirgiadou@benaki.gr

Εικ. 1. Σχέδιο από τη διπλωματική εργασία που εκπόνησε ο Χαράλαμπος Μπούρας με καθηγητή τον Δημήτρη Πικιώνη με θέμα το αναπαυτήριο στον Άγιο Δημήτριο τον Λουμπαρδιάρη, Αθήνα, 1957.

Αέρηδων. Μια απλοποιημένη-αφαιρετική, μοντέρνα θα λέγαμε, απόδοση ενός κλασικού θέματος, που όμως δεν παύει να αποπνέει την ίδια ευαισθησία και ηρεμία.

Λίγο αργότερα, το 2004, δώρισε στα Αρχαία ένα ακόμη τμήμα του αρχείου του με φοιτητικές εργασίες αλλά και μια συλλογή από αφίσες που είχε ο ίδιος συγκεντρώσει. Η συλλογή με τις αφίσες φανερώνει επίσης τα ποικίλα στοιχεία που τον ενδιαφέρουν και κινούν την περιέργειά του.

Στην τελευταία δωρεά, από την οικογένειά του πλέον, προς το Μουσείο Μπενάκη περιλαμβάνονται:

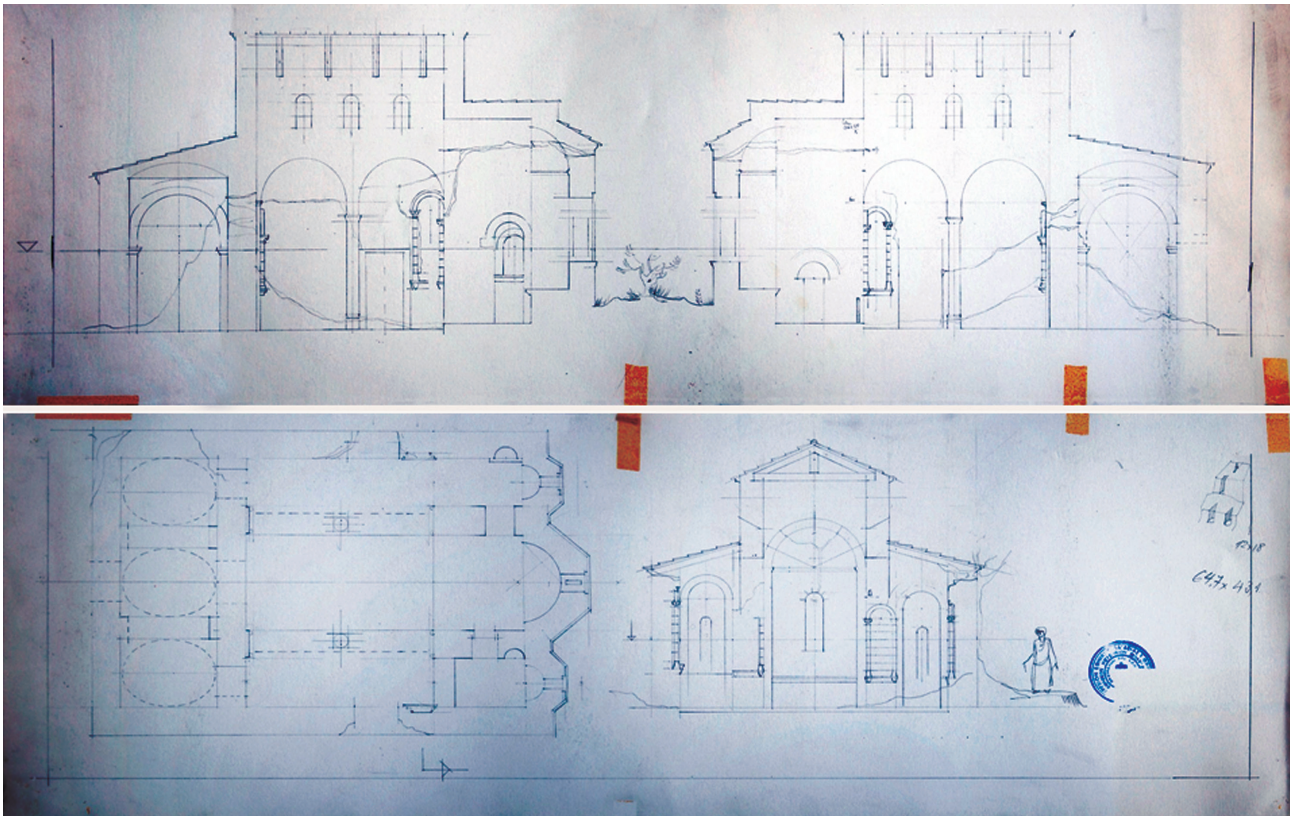
- Πρακτικά διαφόρων Επιτροπών των οποίων υπήρξε μέλος, όπως της ΕΣΜΑ (1989-2016), της ΧΑΕ (1979-1999), της Επιτροπής Επιδεύρου (1984-1997), της Επιτροπής Διονυσιακού Θεάτρου (1984-1997), του ΤΑΔΠΠΕΑΕ (2005-2009) κ.ά.
- Μελέτες που εκπόνησε για διάφορα μνημεία της Ελλάδας και που αφορούν σε διαφορετικές ιστορικές χρονικές περιόδους.
- Σχέδια του ίδιου, αποτυπώσεις αλλά και προτάσεις αποκατάστασης, συνοδευτικά των μελετών που είχε εκπονήσει.
- Πλούσιο φωτογραφικό υλικό· φωτογραφίες που δημιουργούσε από προσωπικό ενδιαφέρον, φωτογραφίες τεκμηρίωσης και συνοδευτικές των μελετών του και φωτογραφίες που προορίζονταν για τα μαθήματα.

Ακόμα και με ένα πρώτο, γρήγορο κοίταγμα αυτού του υλικού, αποκαλύπτεται η μοναδική και πολύπλευρη προσωπικότητα του Χαράλαμπου Μπούρα.

Το πλήθος και μόνο αυτού του υλικού αποδεικνύει την αφοσίωση του επιστήμονα στο αντικείμενο της μελέτης του και φανερώνει την προσήλωση και την παραγωγικότητα καθώς και το εύρος του επιστημονικού πεδίου, το οποίο κατείχε απόλυτα. Μια προσωπικότητα γνωστή και οικεία σε όλους όσοι ασχολούνται με θέματα ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, αποκαταστάσεων, Ιστορίας ή Αρχαιολογίας. Το προσεκτικά τακτοποιημένο και οργανωμένο αρχείο του παραπέμπει άμεσα στον σχολαστικό παρατηρητή και μελετητή.

Στα Αρχαία θα φυλάσσονται πλέον οι μελέτες που είχε εκπονήσει. Είναι πολύ νωρίς για να μιλήσουμε για το σύνολο των μελετών, καθώς η διαδικασία παραλαβής του αρχείου δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, αλλά γενικά κάθε μελέτη αποτελείται από έναν φάκελο με το υλικό της έρευνας που προηγήθηκε (σημειώσεις, καρτέλες, παραπομπές), πρωτότυπα σχέδια, εφόσον έγιναν από τον ίδιο, φωτογραφικό υλικό, το χειρόγραφο και το τελικό δακτυλογραφημένο κείμενο. Ανάμεσα στις εξαιρετικά σημαντικές «σπουδές» του αναφέρονται ενδεικτικά:

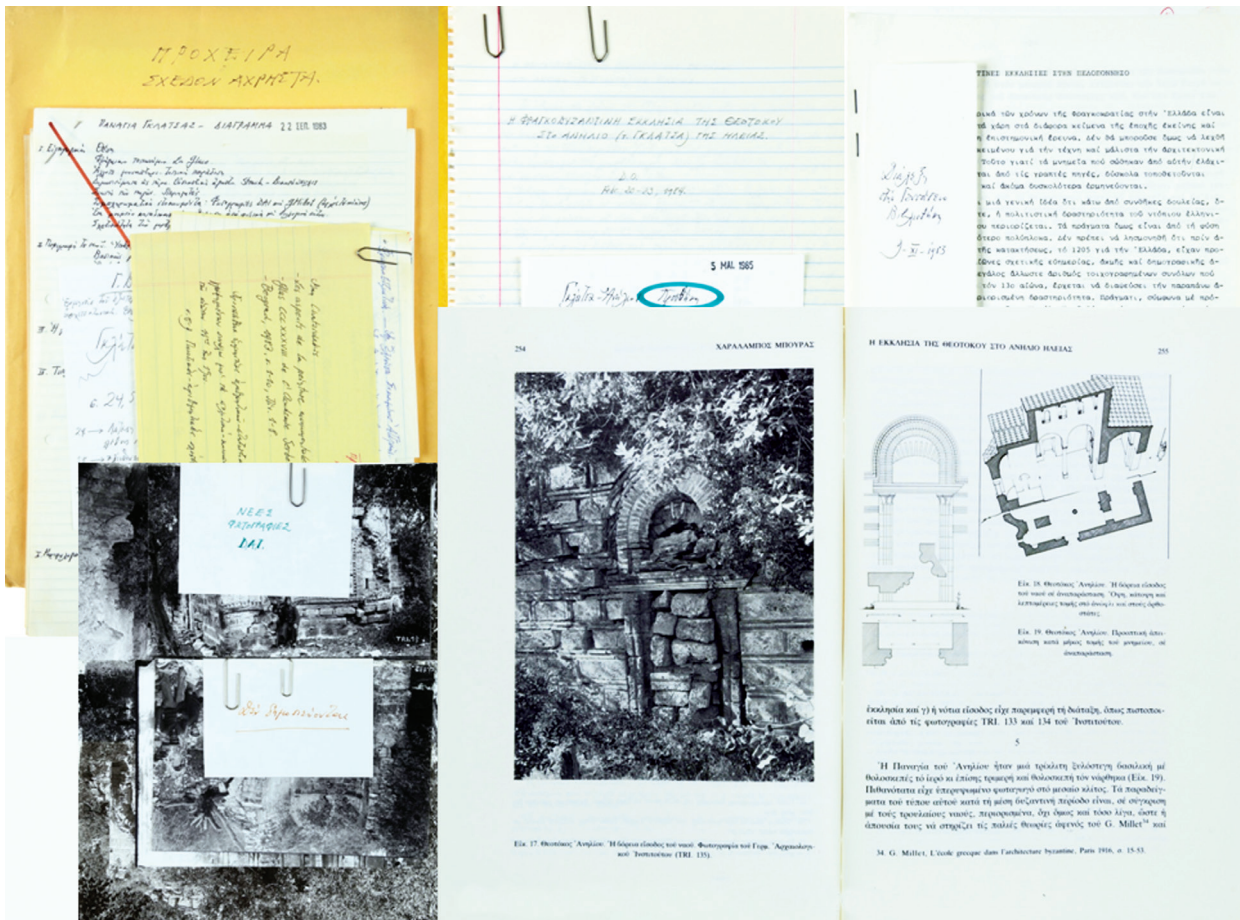
- Ο φάκελος της μελέτης «Βυζαντινές “Αναγεννήσεις” και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνας», δημοσιευμένη στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* το 1969· αφορά στην αναζήτηση της συνέχειας ανάμεσα σε αρχαιότητα και Βυζάντιο, και στη διερεύνηση της πιθανότητας αναβίωσης της

Εικ. 2. Σχέδια από τον φάκελο της μελέτης του Χαράλαμπου Μπούρα για τη φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο της Ηλείας.

τέχνης και της αρχιτεκτονικής από την μια περίοδο στην άλλη. Ο φάκελος περιέχει καρτέλες και σημειώσεις, παρατηρήσεις, το χειρόγραφο κείμενο, πηγές και φωτογραφικό υλικό.

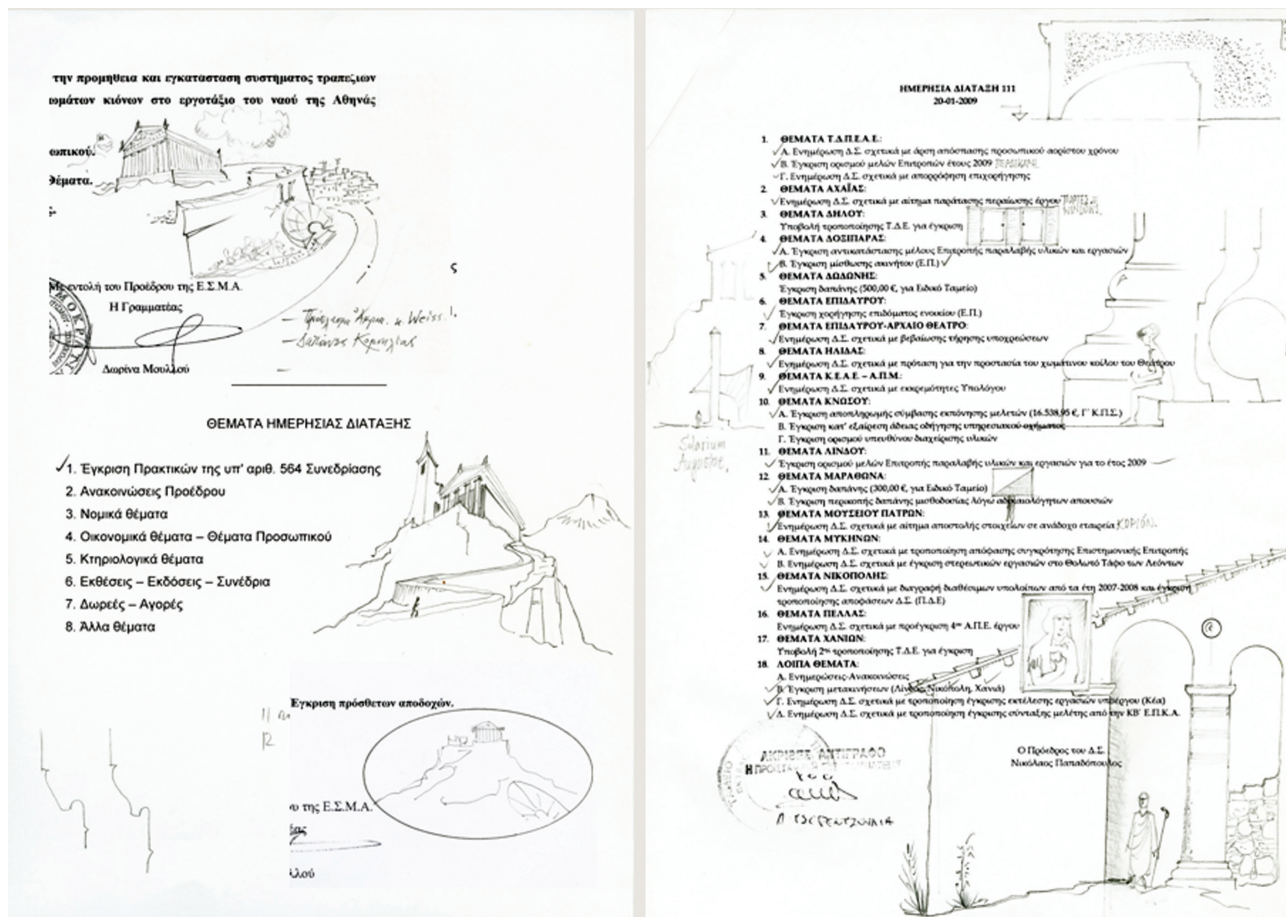
- Η μελέτη για τη «Βυζαντινή βασιλική της Ζούρτσας (ή Κάτω Φιγάλεια)» στη δυτική Πελοπόννησο, δημοσιευμένη το 1971 στα *Cahiers Archéologiques* και εκ νέου, μεταφρασμένη, το 1987, στον τοπικό τύπο. Στον φάκελο αυτό βρίσκονται το προσχέδιο του κειμένου, το χειρόγραφο κείμενο, η πρώτη μετάφραση και οι διορθώσεις της, καρτέλες με παρατηρήσεις, σημειώσεις και πηγές, ο κατάλογος των εικόνων, η σχετική αλληλογραφία με τους εκδότες καθώς και το δημοσιευμένο τελικό κείμενο.
- Η μελέτη για τις «Χάλκινες βυζαντινές θύρες της Μεγίστης Λαύρας» –ένα θέμα γύρω από το οποίο κινήθηκε και η διδακτορική του διατριβή–, η οποία δημοσιεύθηκε το 1975 στο *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. Στον φάκελο της μελέτης αυτής περιέχονται η συλλογή πληροφοριών και πηγών, οι καρτέλες με τις σημειώσεις, το ελληνικό χειρόγραφο, το δακτυλογραφημένο κείμενο, η μετάφραση του κειμένου στα αγγλικά, οι πρώτες διορθώσεις, το τελικό κείμενο, ένα δοκίμιο της δημοσίευσης και η σχετική με τη δημοσίευση αλληλογραφία. Σύμφωνα με μεταγενέστερες δικές του σημειώσεις, πρόκειται για τη «δημοσίευση ενός από τα σπουδαιότερα και καλύτερα διατηρημένα έργα μεταλλοτεχνίας του Βυζαντίου, που παρέμενε ως τότε απαρατήρητο».
- Η μελέτη για τη «Φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο της Ηλείας», δημοσιευμένη το 1984 στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Περιλαμβάνονται το χειρόγραφο του κειμένου, σημειώσεις, καρτέλες, φωτογραφικό υλικό, σκίτσα και σχέδια αποτύπωσης, γραφικές αναπαραστάσεις του ναού, μια διάλεξη που έγινε το 1983 στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη με θέμα «Φραγκοβυζαντινές

Εικ. 3. Διάμορφης μορφής υλικό από τον φάκελο της μελέτης του Χαράλαμπου Μπούρα για τη φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο της Ηλείας.

εκκλησίες στην Πελοπόννησο», καθώς και το χειρόγραφο μιας άλλης διάλεξης στην αγγλική γλώσσα, που είχε ως θέμα πιθανόν τις βυζαντινές εκκλησίες στην Ελλάδα (Εικ. 2, 3).

- Η δημοσίευση του «Καταλόγου των αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου», που βρίσκονταν άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Μια δημοσίευση του 1988, και πάλι στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Μετά την αποτύπωση και καταγραφή 946 κομματιών, προχώρησε στη μελέτη 84 μελών, τα οποία και μεταφέρθηκαν από τις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στο Βυζαντινό Μουσείο το 1986. Το υλικό της συγκεκριμένης μελέτης περιλαμβάνει: ένα ξύλινο κουτί με τις καρτέλες ευρετηρίασης των μελών με πληροφορίες και φωτογραφίες, δέκα μπλοκ με τα σκίτσα των αποτυπώσεών τους, δύο φακέλους με σημειώσεις, φωτογραφίες εξ επαφής (contact) και φωτογραφίες των μελών, πηγές, παραπομπές, σχετικές πληροφορίες που είχε συλλέξει, και το δακτυλογραφημένο κείμενο. Να σημειώσουμε ότι πολλά μέλη παραμένουν αδημοσίευτα. Ο ίδιος σημειώνει για το σύνολο του υλικού: «Ο περιγραφικός τους κατάλογος δεν έχει ολοκληρωθεί... Το υλικό ήταν επιστημονικώς άγνωστο, αν και πολλών μελών το μορφικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον είναι σημαντικό».
- Η μελέτη για την «Παναγία του Οσίου Λουκά», που είχε ξεκινήσει με την πρώτη του σύζυγο, τη βυζαντινολόγο Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα, στη μνήμη της οποίας, μετά τον πρόωγο θάνατό της, αφιέρωσε και τη μελέτη που πραγματοποίησε για το οικοδόμημα που στεγάζει το μουσείο τώρα, ένα έργο το οποίο

Εικ. 4. Σκίτσα από τον φάκελο «Σκίτσα Σχόλης» του Χαράλαμπου Μπούρα.

έγινε δαπάναις της Ελληνικής Εταιρείας. Ο φάκελος αυτός περιλαμβάνει το κείμενο, σχέδια και φωτογραφίες της σχετικής μελέτης για τις εργασίες αποκατάστασης του ναού, το τελικό τεύχος, όπως υποβλήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού, αντίγραφο της υπουργικής απόφασης με την έγκριση της μελέτης καθώς και μια προσφορά για την κατασκευή και τοποθέτηση των διακοσμητικών παραθύρων. Υπάρχουν επίσης τα σχέδια για τη διαμόρφωση της Τράπεζας σε μουσείο γλυπτών της μονής.

- Η μελέτη «Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλειο», μια μελέτη που ξεκίνησε το 1973 και η οποία τελικά δημοσιεύτηκε στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας το 1994. Σε αυτόν τον φάκελο περιλαμβάνονται το χειρόγραφο, το δακτυλόγραφο κείμενο, σχετική αλληλογραφία, οι σημειώσεις από την πρώτη επίσκεψη το 1973, σκίτσα και σχέδια αποτυπώσεων από μεταγενέστερες επισκέψεις, καρτέλες με πηγές και σημειώσεις για το κείμενο, και η καταγραφή των slides της ομιλίας. Ο ίδιος αναφέρει για αυτή τη μελέτη πως «επανεξετάζεται για να δοθούν αναπαραστάσεις του κυριώς ναού, που βρίσκεται σε πλήρη ερείπωση σήμερα... Το άρθρο δίνει νέες γνώσεις για ένα από τα σημαντικότερα έργα αρχιτεκτονικής της μεσοβυζαντινής περιόδου στην κυρίως Ελλάδα και ενισχύει την άποψη ότι η μονή ταυτίζεται με εκείνη της Θεομήτορος, την οποία έκτισε ο όσιος Μελέτιος στην περιοχή».
- Η μελέτη για την «Αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην Κωνσταντινούπολη». Μία ακόμη μελέτη, που δημοσιεύθηκε στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας το 2005. Στον φάκελο αυτής της μελέτης περιλαμβάνονται το χειρόγραφο, το τελικό διορθωμένο κείμενο, αντίγραφα της

εικονογράφησης της ανακοίνωσης, πρόχειρα σχέδια, η καταγραφή των slides της ομιλίας και οι πρώτες σημειώσεις με πηγές και παρατηρήσεις. Υπάρχει εκτός φακέλου και ένα ρολό με τα σχέδια του ναού, κάποια δικά του και κάποια του Κωνσταντινουπολίτη αρχιτέκτονα Απόστολου Πορίδη.

Να σημειώσουμε πως η τελευταία προς έκδοση μελέτη παραδόθηκε στις 15 Ιουλίου 2016. Πρέπει, επίσης, να αναφερθεί πως οι φάκελοι αυτοί αφορούν στις μικρότερες ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις. Για κάθε μια από τις μεγαλύτερες εκδόσεις υπάρχει πολύ περισσότερο υλικό, η παραλαβή του οποίου είναι ακόμη εν εξελίξει.

Ως πιο πολύτιμο υλικό ξεχωρίζουν τα σχέδια αποτυπώσεων μνημείων, καθώς το πρωτότυπο αυτό υλικό είναι βασική πηγή πληροφοριών και παρακαταθήκη για τους μελλοντικούς ερευνητές.

Κάτι που ξαφνιάζει είναι τα στοιχεία που όχι μόνο αφήνει να παρεισφρήσουν ανάμεσα στις σπουδές και τις μελέτες, αλλά και τα φυλάσσει με αγάπη και ευχαρίστηση. Ένας φάκελος, με τον τίτλο «Σκίτσα Σχόλης», περιλαμβάνει σκίτσα που είναι φτιαγμένα μόνο για την ευχαρίστηση που αντλούσε ο ίδιος από τη δημιουργία τους, από την εξωτερίκευση των σκέψεων και την αποτύπωση της καλλιτεχνικής ευαισθησίας, και που τα κρατούσε για προσωπική απόλαυση. Πρόκειται για σχέδια άρτια, ευφάνταστα, πολύ όμορφα, που μας παρουσιάζουν μια, καταπιεσμένη ίσως, καλλιτεχνική, πιο ελεύθερη πλευρά του επιστήμονα. Διακρίνεται σε αυτά μια μοντέρνα ματιά και απόδοση των θεμάτων. Είναι εντυπωσιακό ότι τέτοια σκίτσα υπάρχουν και σε ημερήσιες διατάξεις συνεδριάσεων επιτροπών στις οποίες συμμετείχε! Άλλοτε στα περιθώρια, άλλοτε ενταγμένα μέσα στο κείμενο και δεν μπορεί κανείς παρά να θαυμάσει τις μικρογραφίες αυτές, φτιαγμένες κάπως βιαστικά, που όμως μοιάζουν αυτοτελείς και ολοκληρωμένες, και οι οποίες συνόδευαν την προσήλωσή του στην εκάστοτε συζήτηση των διαφόρων θεμάτων (Εικ. 4). Η θεματολογία ποικίλλει ανάμεσα σε αρχαία, βυζαντινά, λαϊκά θέματα, συνθέσεις φανταστικών οικισμών, λεπτομέρειες, εκφραστικά πορτραίτα-ηθογραφίες, αφαιρετικά, γεωμετρικά ή και λίγο πιο «παιχνιδιάρικα» θέματα, με κάποια από αυτά να επαναλαμβάνονται εμφαντικά με παραλλαγές –ίσως προσωπικές εμμονές;

Ένα από αυτά τα θέματα είναι και οι αναθηματικές στήλες, και συγκεκριμένα το σκίτσο μιας στήλης με την επιγραφή «Χαῖρε Παροδίτα». Πρόκειται για επιγραφή που βρίσκουμε σε αρκετές αρχαιοελληνικές ταφικές στήλες. Μια σύντομη έρευνα μας οδήγησε σε μια κρυφή μεγάλη του αγάπη, την ποίηση. Η προσωπική βιβλιοθήκη του, άλλωστε, αποτελείται κατά το ένα τρίτο περίπου από ποιητικές συλλογές. Οδηγηθήκαμε στο ποίημα *Μπολιβάρο* του Νίκου Εγγονόπουλου, στους στίχους:

Σὰν θᾶρθη μάρμαρο, τὸ πιὸ καλὸ, ἀπὸ τ' Ἀλάβανδα,
μ' ἀγίασμα τῶν Βλαχερνῶν θὰ βρέξω τὴν
κορφὴ μου,
Θὰ βάλω ὅλη τὴν τέχνη μου αὐτὴ τὴ στάση σου νὰ πε-
λεκήσω, νὰ στήσω ἐνοῦ νέου Κούρου
τ' ἄγαλμα στῆς Σικίνου τὰ βουνά,
Μὴ λησμονώντας, βέβαια, στὸ βᾶθρο νὰ χαράξω τὸ πε-
ρίφημο ἐκεῖνο *Χαῖρε παροδίτα*.

Η απόφαση της οικογένειάς του να δωρηθεί το σύνολο του υλικού στο Μουσείο Μπενάκη ήταν μια συνειδητή απόφαση ώστε, σύμφωνα με όσα προστάζει η αρχαιολογική πρακτική, το αρχείο να μη διασπαστεί αλλά να φυλαχθεί –όσο το δυνατόν– ενιαίο. Ήταν μια απόφαση που συμπληρώνει και την απόφαση της Διοικητικής Επιτροπής του Μουσείου Μπενάκη να του αφιερώσει τα Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής και να τιμήσει με αυτόν τον τρόπο την πολύπλευρη, άοκνη και συνεχή προσφορά του.

Παράλληλα και συμπληρωματικά, έρχεται στο Μουσείο και το αρχείο της Λασκαρίνας Μπούρα, το οποίο είχε φυλάξει ο ίδιος σαν κομμάτι του δικού του αρχείου, με τη σύμφωνη, βέβαια, γνώμη του αδελφού της, Δημήτρη Φιλιπίδη.

Πέρα από την ανυπολόγιστη αξία του αρχείου του, ανεκτίμητη ήταν και παραμένει για όλους εκείνους που τον γνώρισαν και συνεργάστηκαν μαζί του η προσωπική γνωριμία και επαφή με τον Αρχιτέκτονα, τον Καθηγητή, τον Επιστήμονα, τον Δημιουργό, τον Δάσκαλο, τον Άνθρωπο.

...και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου

Η συμβολή του αείμνηστου Χαράλαμπου Μπούρα στα Φωτογραφικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη υπήρξε πολύχρονη, πολυδιάστατη αλλά πάνω απ' όλα ουσιαστική. Την ιδιαίτερη σχέση που είχε αναπτύξει με το Τμήμα έρχεται να σφραγίσει η πρόσφατη δωρεά του φωτογραφικού του έργου από τη σύζυγό του, Κορνηλία Χατζηασλάνη-Μπούρα.

Η συνειδητοποίηση της τεκμηριωτικής αξίας της φωτογραφίας και η επιτακτική ανάγκη για τη διαφύλαξη της παραμελημένης φωτογραφικής μας κληρονομιάς οδήγησαν, το 1973, στην ίδρυση των Φωτογραφικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη. Η ιδέα της συγκρότησης στο Ίδρυμα ενός ξεχωριστού Τμήματος με στόχο τη συγκέντρωση εποπτικού υλικού βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, σχετικού με μνημεία και αντικείμενα, ανήκει στην κυρία Αμιλία Γερουλάνου.

Την πολιτική του Τμήματος χάραξε ο τότε διευθυντής του Ιδρύματος Άγγελος Δεληβορριάς, υπογραμμίζοντας ότι «με τη φωτογραφία αποτυπώνεται σε μια δεδομένη στιγμή, η μορφή, ο διάκοσμος και η κατάσταση της διατηρήσεως ενός αντικειμένου –είτε πρόκειται για αρχιτεκτονικά δημιουργήματα είτε για μεμονωμένα έργα τέχνης– έτσι ώστε, και αν ακόμη το ίδιο το αντικείμενο χαθεί ή υποστεί μετέπειτα φθορές, να διατηρηθεί τουλάχιστον η απεικόνισή του». «Με αυτή την έννοια», συνεχίζει, «ένα φωτογραφικό αρχείο να είναι ένα εργαστήριο που προσπαθεί να προστατέψει την ιστορική μνήμη από την ισοπεδωτική εισβολή του νεωτερισμού»¹.

Τον τεκμηριωτικό χαρακτήρα της φωτογραφίας και την αδιάψευστη ακρίβεια της περιγραφής της αναγνωρίζει ήδη ο Χαράλαμπος Μπούρας κάποια χρόνια νωρίτερα, όταν, με την ιδιότητα του καθηγητή της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εισηγείται την ανάγκη δημιουργίας ενός Κέντρου Τεκμηρίωσης των Αρχιτεκτονικών Μνημείων της Επικράτειας. Από την έδρα αυτή αλλά και στη συνέχεια από την αντίστοιχη θέση στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο συγκροτεί, με προσωπική κυρίως εργασία, το Αρχείο των Μνημείων της Ελλάδας και τη Φωτοθήκη του, ένας θησαυρός φωτογραφιών, σχεδίων και βιβλιογραφικών πηγών, στη διάθεση του ερευνητή, με σκοπό την πλήρη γνώση και κατανόηση ενός μνημείου, προϋποθέσεις απαραίτητες, όπως υποστήριζε, για την προστασία, συντήρηση και αποκατάσταση των μνημείων της ελληνικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Στις αρχές του 1974, χάρη στη φροντίδα του, παρελήφθησαν από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης περίπου 10.000 αντίγραφα των δελτίων του «Αρχείου των Μνημείων της Ελλάδας».

Κατά τις πρώτες προσπάθειες ταξινόμησης και καταγραφής της φωτογραφικής συλλογής του Τμήματος, η αλησμόνητη Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα, η οποία εργαζόταν τότε εθελοντικά στο Μουσείο Μπενάκη, συστήνει την εφαρμογή του «Κανονισμού Οργανώσεως Φακέλων των Μνημείων» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπως τον είχε συντάξει ο Χαράλαμπος Μπούρας, παραδίδοντας με κάθε λεπτομέρεια τις σχετικές οδηγίες. Έτσι, οι γνώσεις του, η μεθοδικότητα και η εμπειρία του από τη σχολαστική οργάνωση του προαναφερθέντος Αρχείου αποτέλεσαν τις κατευθυντήριες γραμμές κατά την αρχειοθέτηση της τότε μικρής φωτογραφικής συλλογής του Μουσείου.

Η συμβολή του Χαράλαμπου Μπούρα στα Φωτογραφικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη δεν περιορίζεται μόνο στην οργάνωση και διαχείριση του υλικού, αλλά ο ίδιος και η Λασκαρίνα Φιλιππίδου-Μπούρα μεριμνούν και για τον εμπλουτισμό της συλλογής σε τακτά χρονικά διαστήματα. Ήδη από τον Ιούνιο έως τον Δεκέμβριο του 1973 παραδίδουν, σε πέντε δόσεις, 760 περίπου φωτογραφικές εκτυπώσεις βυζαντινών μνημείων, επιλεγμένες από τα αρνητικά τους². Το υλικό αυτό συνοδεύει αναλυτικός κατάλογος όπου αναφέρονται οι προσωπικοί τους

¹ Άγγ. Δεληβορριάς, «Το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη», εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 26 Ιουνίου 1977.

² Πρβλ. α/α εισαγ. 3327-3660, 4302-4375, 4525-4596, 6968-7043,

7133-7235, 7451-7551. Τον Ιούνιο του 1973 αγοράστηκαν από το Μουσείο Μπενάκη εκτυπώσεις φωτογραφιών βυζαντινών μνημείων από το Φωτογραφικό Αρχείο της έδρας της

ταξινομικοί αριθμοί, το θέμα και ο χρόνος λήψης, ακόμα και το *format* των φωτογραφιών³. Δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1975, καταθέτουν 1.560 επιπλέον φωτογραφίες συμπληρώνοντας τα θεματικά κενά που υπήρχαν.

Οι φωτογραφίες τους, αφού καταγράφηκαν, επικολλήθηκαν στις ειδικές καρτέλες και ταξινομήθηκαν τοπογραφικά, ακολουθώντας πάντα τις δικές του οδηγίες, και τέθηκαν στη διάθεση του ερευνητικού κοινού. Τα χρόνια που ακολούθησαν, επικοινωνούσαμε συχνά μαζί του, όταν κάποιος μελετητής επιθυμούσε να αποκτήσει κάποια από τις εικόνες και στη συνέχεια αναλάμβανε ο ίδιος με μεγάλη ευχαρίστηση να διεκπεραιώσει το αίτημα.

Την άνοιξη του 1992, τρία χρόνια μετά τον πρόωγο θάνατο της Λασκαρίνας Φιλιππίδου-Μπούρα, δωρίζει τα 8.500 slides που εκείνη είχε αποτυπώσει κατά τις έρευνες της σε μνημεία και μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού. Το μεγαλύτερο μέρος του πολύτιμου αυτού υλικού καλύπτει χρονικά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, ενώ ένα μικρότερο αναφέρεται σε αρχαία μνημεία. Οι έγχρωμες διαφάνειες παραδόθηκαν άριστα ταξινομημένες, σε φορείς προβολής και συνοδευόμενες από έντυπο θεματικό κατάλογο.

Το καλοκαίρι του 2015, λίγους μήνες πριν από τη μεταφορά των Φωτογραφικών Αρχείων στις νέες εγκαταστάσεις της οδού Πειραιώς, ο Χαράλαμπος Μπούρας παραχωρεί όλον τον προσωπικό του φωτογραφικό εξοπλισμό. Οι μηχανές Rolleiflex, Minolta και Pentax, καθώς και διάφοροι φακοί, φωτόμετρα και τρίποδα εμπλούτισαν σημαντικά τη συλλογή των ιστορικών φωτογραφικών μηχανών που φυλάσσονται στο Τμήμα.

Λίγο μετά τον θάνατό του, η οικογένειά του αποφασίζει να ορίσει το Μουσείο Μπενάκη θεματοφύλακα του έργου του, με τη βεβαιότητα ότι θα το διαχειριστεί με σεβασμό και με την αρμόζουσα δεοντολογία, τόσο ως προς τη φύλαξη του όσο και ως προς την αξιοποίησή του⁴. Με την πρωτοβουλία της αυτή ουσιαστικά προσφέρει το πολύτιμο αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας του και στην ιστορία της.

Συνολικά παραχωρήθηκαν 85 ντοσιέ με περίπου 25.000 αρνητικά, οι λήψεις των οποίων πραγματοποιήθηκαν από το 1965 έως το 2014. Περίπου 4.000 εκτυπώσεις από τα αρνητικά αυτά εμπεριέχονται στους φακέλους που κατατέθηκαν στα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής. Ο τρόπος με τον οποίο έχουν ταξινομηθεί και αριθμηθεί, είναι παραδειγματικός. Τα αρνητικά είναι χωρισμένα ανάλογα με το μέγεθός τους και τοποθετημένα σε χρονολογική σειρά. Τα ντοσιέ σε αύξουσα αρίθμηση περιλαμβάνουν το καθένα 20 φιλμς, τις αντίστοιχες εξ επαφής εκτυπώσεις (*contact*) καθώς και αναλυτικό κατάλογο των θεμάτων, άλλοτε δακτυλογραφημένο και άλλοτε χειρόγραφο. Η πρόσβαση στο πολύτιμο αυτό υλικό διευκολύνεται από το ευρετήριο θεματικής αναζήτησης, το οποίο ο ίδιος είχε καταρτίσει.

Η θεματολογία τους αφορά σε μνημεία και αντικείμενα κυρίως βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, ενώ δεν λείπουν οι απεικονίσεις αρχαιοτήτων της κλασικής περιόδου (Εικ. 5, 6). Ο φακός του Χαράλαμπου Μπούρα επεξεργάζεται με προσοχή το θέμα του, το παρακολουθεί περιμετρικά, μελετώντας την αρχιτεκτονική κατασκευή ενός κτίσματος και εστιάζοντας σε συγκεκριμένες δομικές λεπτομέρειες. Η ματιά του είναι γεωμετρική και απόλυτη. Είναι ακριβής και τηρεί τις αρχιτεκτονικές συμμετρίες. Είναι εμφανής η προσπάθεια γνωριμίας και κατανόησης του κτίσματος μέσα από την ιδιαίτερα λεπτομερή φωτογραφική τεκμηρίωση. Όταν η φωτογραφική τεχνολογία τον προδίδει, επεμβαίνει στο αρνητικό με τη γνωστή στους φωτογράφους μέθοδο του *κροπαρίσματος* για να πλησιάσει πιο κοντά στο θέμα του (Εικ. 7).

Αν και πολύ σπάνια θα παρασυρθεί και θα αποτυπώσει στο ίδιο φιλμ κάποιο άλλο θέμα, ωστόσο διακρίνουμε κάποιες ενδιαφέρουσες γενικές απόψεις πόλεων, όπου τα μνημεία απεικονίζονται ενταγμένα στον πυκνό πολεοδομικό ιστό (Εικ. 8).

Σήμερα, οι φωτογραφίες του Χαράλαμπου Μπούρα φυλάσσονται δίπλα στα αρχεία της αείμνηστης Ρένας Ανδρεάδη και της αρχιτέκτονος Μαρίας Ζαγορησίου, οι οποίες, όπως και εκείνος, με τον φακό τους μερίμνησαν για την καταγραφή και διάσωση της ιστορικής μας μνήμης.

Ιστορίας της Τέχνης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

³ Βλ. Αιμ. Γερούλιανου, «Έκθεση εργασιών Φωτογραφικού Αρχείου, από 18 Ιανουαρίου 1973 έως 18 Ιανουαρίου 1974», κατατεθειμένη στα Αρχεία Μπενάκη.

⁴ Οι εργασίες αποδελτίωσης των θεμάτων με στόχο την ανάρτηση ενός ενδεικτικού καταλόγου στην ιστοσελίδα του Μουσείου Μπενάκη έχουν ήδη ξεκινήσει.

Εικ. 5. Άρτα, Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς. Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, Ιούνιος 1970.

Εικ. 6. Κύπρος, Πάφος. Το βυζαντινό κάστρο «Σαράντα Κολώνες». Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, Δεκέμβριος 1970.

Εικ. 7. Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Θραύσμα από μεταβυζαντινό κιονόκρανο, «κροπάρισμα». Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, 1968.

Εικ. 8. Ναύπλιο. Φωτογραφία του Χαράλαμπου Μπούρα, Ιούνιος 1973.

Natalia Boura – Alikı Tsirgıalou

THE CHARALAMBOS BOURAS ARCHIVE IN THE BENAKI MUSEUM: THE KNOWN AND THE UNKNOWN SIDE OF THE ARCHITECT AND THE PHOTOGRAPHIC LOOK OF A BYZANTINIST

The motive for this presentation was the decision of the family of Professor Charalambos Bouras to donate his personal archive to the Benaki Museum. This initiative came as confirmation of his own wish, since he had already donated part of his archive to the museum. The family's decision to donate all his material to the

Benaki Museum was a conscious one as, according to archival practice, archives should not be broken up, but preserved in their integrity as much as possible. This donation complements in a way the decision of the Benaki Museum Board of Trustees to name the Modern Greek Architecture Archives after him, thus honoring

his multidimensional, steadfast and continuous contribution.

The Modern Greek Architecture Archives (MGAA) were founded in April 1995. One of its founding members was Charalambos Bouras, member of the Board of Trustees of the Benaki Museum since 1990. In 1997, he donated part of his personal archive – student projects and drawings from his thesis with Dimitris Pikionis (Fig. 1) – as a confirmation of his support to this new institution. The current donation includes meeting minutes from various committees of which he was member, studies for a considerable number of monuments in Greece and his survey drawings and proposals, complementing his studies of the monuments.

On close examination the donated material reveals the unique and multifaceted personality of Charalambos Bouras, the dedication of the scholar to the object of his study and his productivity, as well as the vast amount of knowledge he unequivocally possessed.

Both his theoretical work and the studies of particular monuments will be safeguarded from now on in the MGAA. We consider his survey drawings amongst the most valuable archival material, as they constitute an original source of information for future researchers, students of the history of architecture and restoration architects (Figs 2, 3).

We should note that he submitted his last study for publication on the 15th of July 2016.

An element of surprise was the set of miniature sketches he allowed to enter into his studies; a folder named “Leisure Sketches”, sketches made up just for his own pleasure, the pure expression of his thoughts and the imprint of his artistic sensitivity, which he kept only to himself (Fig. 4). The subjects range from ancient to Byzantine, from vernacular to imaginary settlements, from details and portraits to abstract sketches, even some more playful subjects, some of which are repeated almost emphatically.

Charalambos Bouras’ relationship with photography is unique; as a professor of the history of architecture at the Aristotle University of Thessaloniki he had acknowledged the documentary nature of the medium and had stressed the need for the creation of a *Documentation Center of Greek Architectural Monuments*. From the aforementioned position, and later as professor of

the Polytechnic School of Athens, he established, mainly with his personal work, the Archive of Monuments of Greece; a rich collection of images, photographs and references made available to the researcher, providing comprehensive knowledge and understanding of monuments, a prerequisite for the protection, preservation and restoration of monuments of the Greek architectural heritage. In 1974 he donated to the Photographic Archives of the Benaki Museum 10.000 duplicate photographs of this collection.

Charalambos Bouras and his wife at that time Laskarina Philippidou-Boura contributed to the enrichment of the department’s collection at regular intervals. From June 1973 to April 1975, they gradually delivered approximately 2.320 photographic prints of Byzantine monuments produced from their negatives.

In the spring of 1992, three years after the premature death of Laskarina Philippidou-Boura (†1989), he donated the 8.500 color slides she had captured during her research; the bulk of this valuable material depicts monuments of the Byzantine and post-Byzantine period, while the rest refers to ancient monuments.

In the summer of 2015, a few months before the transfer of the Photographic Archives to their new premises on Pireos Street, Charalambos Bouras handed over all his personal photographic equipment. His Rolleiflex, Minolta and Pentax cameras, as well as various lenses, photometers and tripods, significantly enriched the collection of historical cameras stored within the Department.

A few months ago, Charalambos Bouras’ family handed over 25.000 negatives to the Photographic Archives; photos taken between 1965 and 2014 accompanied by a detailed catalog. Their subject matter concerns monuments and artefacts mainly of Byzantine and post-Byzantine art as well as antiquities of the classical period (Figs 5-8).

Beyond the immeasurable value of his archive, it is the personal acquaintance and contact with the Architect, the Professor, the Scholar, the Creator, the Master, the Man that remain invaluable.

Architect, Benaki Museum / Modern Greek Architecture Archives, boura@benaki.gr

Photography Historian, Benaki Museum / Photographic Archives, tsirgialou@benaki.gr

